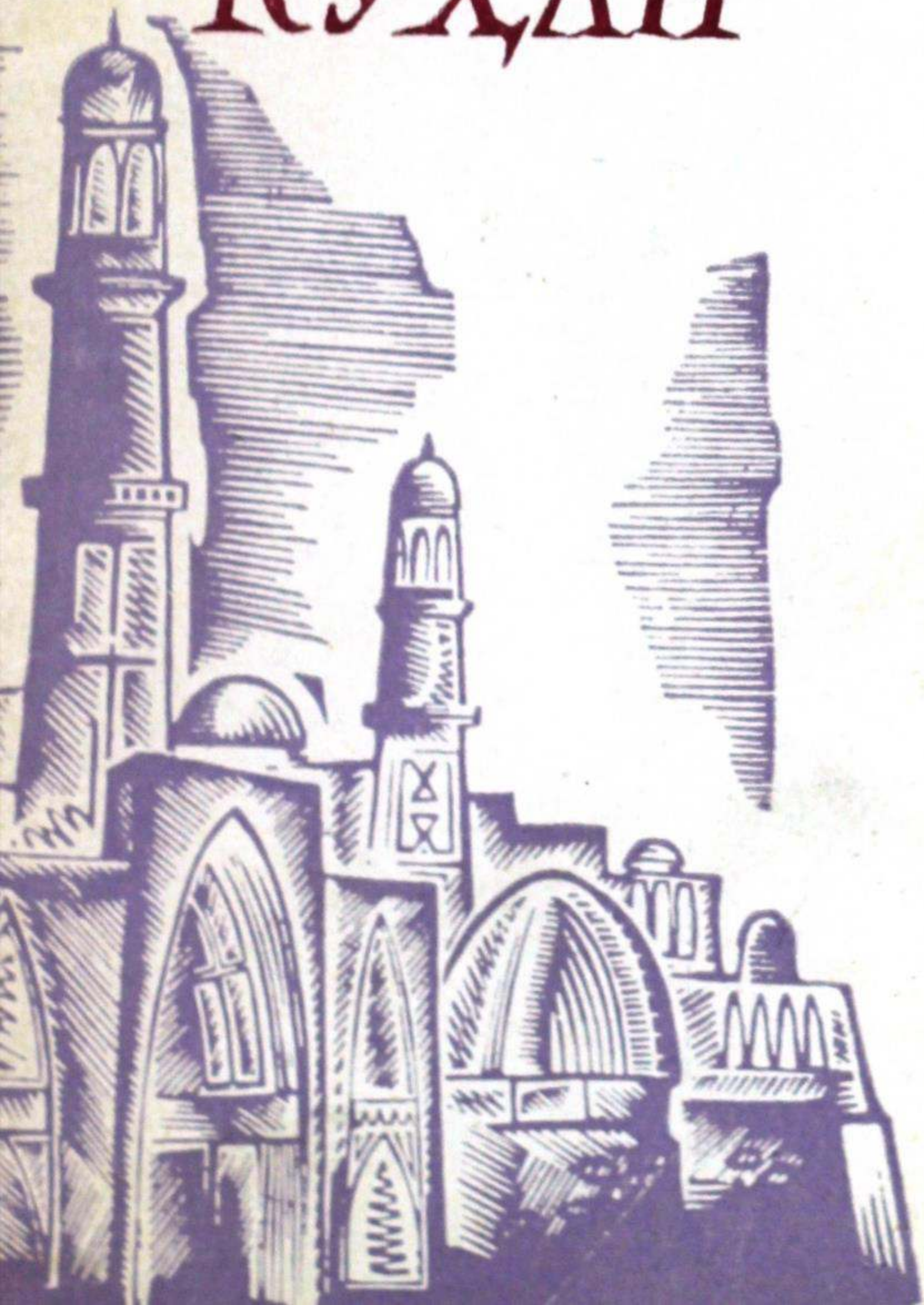

Аҳрор Мухторов

АЗ ПАИ
ТАЪРИХИ
КУҲАН

PDF Compressor Free Version

Аҳрор Мухторов

АЗ ПАИ
ТАЪРИХИ
КУҲАН

(Қайдҳои сафари Афғонистон)

НАШРИЕТИ „ИРФОН“ ДУШАНБЕ – 1975

902.6

М 91

PDF Compressor Free Version

М91 Мухторов А.

Аз паи таърихи кӯҳан. Душанбе, «Ирфон», 1975.

Ин китобча (муаллифаш А. Мухторов) хонандагони сершуморро бо таърихи маданияти Афғонистони ҳамсоя, бо эҷодиёти нависандагон, рассомони гузаштаи тоҷик, ки дар мулки Афғонистон зиндагӣ кардаанд, шинос мекунад.

Мухторов А.

По следам минувшей истории.

М $\frac{10612-000}{M501(13)-75}$

902.6

© НАШРИЁТИ «ИРФОН», 1975.

АЗ ПАИ ТАЪРИХИ КУҲАН

Тоҷикон халқи қадимтарини Осиёи Миёна ва дорои таъриху маданияти бои кӯҳан мебошанд. Асрҳо муаррихон ба забонҳои тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ ва ғайра саҳифаҳои гуногуни таърихи ин халқро ба қалам додаанд. Аммо аксари сарчашмаҳои таърихӣ аз тарафи воқеанависони дарбор таълиф шуда, дар онҳо мадҳу санои хону султон, беку амирҳо ҷои асосиро гирифта, аз таърихи меҳнаткашон сарфи назар карда мешавад. Барои таърихчиёни советӣ, ки мақсади асосии онҳо дар асоси таълимоти марксистӣ-ленинӣ омӯхтани таърихи меҳнаткашон, муносибатҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ, вазъи маданияту санъат, аҳволи деҳқонон ва инкишофи касбӣ мебошад, танҳо асарҳои муаррихони замони феодали сарчашмаи қорҳои тадқиқотӣ шуда наметавонанд. Онҳо доимо маъхазҳои тозаи таърихро ҷуста, муҳимтарини хуччатҳои асримиёнагии таърихро аз қабилӣ маҳзарот ё хуччатҳои қозигӣ, ҳукмнома, иноятнома, ярлик ва амсоли онҳоро низ амиқ меомӯзанд. Ин санадҳо аз тарафи ҳокимон ва феодалон дар вақтҳои гуногун ба ашхоси алоҳида дода шудаанд. Мундариҷаи ин нава сарчашмаҳо гуногун буда, дар онҳо суҳан бештар дар бораи инъом қардан ё фурӯхтани замин ва боғу об, ба мансабҳо таин қардани одамони гуногун меравад. Ин нава маъхазҳои таърихро аз дасти соқинони шаҳрҳову деҳот пайдо қардан мумкин аст.

Бист сол инҷониб қормандони сектори таърихи асрҳои миёнаи Институти таърихи ба номи Аҳмади Дониши Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон машғули ҷамъ овардани сарчашмаҳои ноқирӣ таърихианд. Ҳоло дар ганҷинаи ин сектор зиёда аз чор ҳазор ин нава

хуччатҳо чамъ омадаанд, ки таърихи районҳои гуногуни Тоҷикистон ва Узбекистонро дар тӯли асрҳои XV—аввали асри XX дарбар мегиранд.

Сарчашмаи муҳимми дигари таърихӣ, ки бар зами бурҳону далел намунаи бехтарини санъати сангтарошӣ (қасри) ва хаттотӣ ба ҳисоб меравад, катибаҳост. Дар сектори номбаршуда наздик ба 300 катибаи рӯи шаҳу санг ва оромгоҳҳо гирд оварда шудааст, ки кӯҳнатарини онҳо ба асри XI тааллуқ дорад. Аз рӯи ин навъ сарчашмаҳои нодир мо бо номҳои зиёди хаттотони гумном, заминдорон ва намунаи эҷодиёти даҳани халқ дар асрҳои кӯҳан, таърихи паҳншавии мероси адабии классикони адабиёти тоҷик дар маҳаллаҳои гуногун ва ғайра ошно мешавем. Ин навъ хатҳо дар рӯи зарфҳои биринҷӣ, мисӣ, сафолҳо, тангаҳо ва матоъҳо бофта ё канда шудаанд. Аммо асарҳои муаррихони замони гузашта, сарчашмаҳои номбурда ва дигар хуччатҳои маълуми таърихӣ барои нисбатан пурра омӯхтани таърихи як халқ ё худ таърихи аҳолии районҳои алоҳидаи Тоҷикистон кифоят намекунанд. Бинобар он муаррихони советӣ доимо дар ҷустуҷӯи сарчашмаҳои тозаи таърихӣ мебошанд ва маъхазҳои таърихӣ ки дар ҳудуди Иттифоқи Советӣ мавҷуданд асосан аз пеши назари онҳо гузаштаанд. Акнун вақте расидааст, ки сарчашмаҳои таърихӣ дар ҳудуди кишварҳои ҳамсоя мавҷудбуда, низ омӯхта шаванд, зеро халқҳои Мовароуннаҳр бо халқҳои дигари шарқ — афғонҳо, эронӣ ва ҳиндуҳо асрҳост, ки ҳамсоягӣ дошта, дар гузашта ҳатто баъзан дар зери асорати як ҳоким мемонданд. Аз ҳамин сабаб, як қисм сарчашмаҳои заруриро дар ҳудуди ин мамлакатҳо пайдо кардан мумкин аст.

Барои ошно шудан бо маъхазҳои таърихӣ ва адабии халқҳои Мовароуннаҳр дар Афғонистони ба мо ҳамсоя муаллифи ин сатрҳо аввали баҳори соли 1972 ба ин кишвар сафар карда буд. Дар бадали ду моҳ бисёр ганҷинаҳои дастхатҳои шаҳрҳои Кобул, Мазори Шариф, Ҳирот, Ғазнӣ, Қандаҳор, бозорҳои китобфурӯшии шаҳрҳои Балху Чалолобод ва қисман музофоти онҳо аз назар гузаронида шуд.

Ҳоло таассуроти ин сафарро манзури диққати хонандагон намуда, мехоҳем онҳоро бо сарчашмаҳои таърихӣ дар ин мулк ба ҷашмрасида мухтасаран шинос кунем.

ДАР ҚОБУЛ

Кобул яке аз шаҳрҳои қадимаи Осиёи Марказӣ ва аз аввали асри XIX то ба ҳол пойтахти давлати Афғонистон аст. Муаллифи ин сатрҳо бори аввал ба ин шаҳр соли 1959 ҳамроҳи як ғуруҳ олимони советӣ сафар карда буд. Бори дуввум 8 моҳи марти соли 1972 ҳамроҳи олимони узбекистонӣ, навоишинос, доктори илмҳои филология Абдуқодир Ҳайитматов ба Афғонистон сафар карда вориди шаҳри Кобул гардидем. Агар 13 сол қабл аз ин самолёти «ИЛ-14» моро ба фурудгоҳи на чандон калони ин шаҳр расонида бошад, ин дафъа самолёти «ИЛ-18» ба фурудгоҳи ниҳоят ободи Кобул овард, ки бо ёрии техникии Иттифоқи Советӣ бино шудааст. Тағйироти дар ин муддат рӯй дода дар ҳар кӯчаи Кобул аён мегардид. Масалан, як қисм кӯчаҳои шаҳр васеъ ва мумфарш шуда, дар ду қанори онҳо биноҳои нави бисёррошёнанаи ҳозиразамон қомат афрохтаанд. Сохтмони даҳҳо ин навъ биноҳо дар «микрорайон»-и Кобул (афғонҳо низ микрорайон меноманд) ба анҷом расида, даҳҳои дигари он давом дорад, ки маҳсули кори мутахассисони советист. Беруни деворҳои шаҳри қадима, дар наздикиҳои қалъаи кӯҳна, ки қалъаи Фатҳуллоҳон ном дорад, шаҳри нави Кобул пайдо шудааст. Миқдори зиёди аҳолии Кобул дар ҷои ҳамвор замин пайдо карда натавониста, хонаҳои истиқомати худро дар доманаҳои кӯҳу адирҳои атрофи шаҳр бино кардаанд. Вале биноҳои гуногуншакл ба намуди умумии шаҳр таъсири манфӣ расонидаанд. Бинобар ин ҳоло сохтмони ин навъ иморатҳо расман манъ шудааст.

Боз як тағйироти дигар, ки ҷӣ дар Кобул ва ҷи дар шаҳрҳои дигари Афғонистон ба ҷашм мерасад, дар кӯчаҳо зиёдтар дучор омадани занони бечодар ва духтарчаҳои мактабхон аст. Тағйироти кулӣ дар афзудани адади мошинҳои боркашу сабукрав, зиёд шудани аҳолии шаҳрҳо ва ғайра низ мушоҳида карда мешавад.

Сафари мо ба Афғонистон аз тарафи Академияи ғанҳои СССР пешбинӣ шуда буд. АФ СССР бо вазорати итилоот ва културии Афғонистон доир ба сафару ҳамкориҳои олимони ин ду кишвар бо ҳамдигар созишнома баста буданд. Дар асоси ин гуфтушунид мо ба вазорати номбурда, ба ҳузурӣ оғои Шарифӣ ҳозир шудем. Ӯ моро ниҳоят самимона қабул карда, аз сафари худ ба

Душанбе (соли 1968), аз сӯхбатҳояш бо рафикон М. Осимӣ, М. Турсунзода ва Б. Ғафуров бо камоли мамнуният ҳикоят кард. Баъд аз фаҳмидани мақсади сафари мо ӯ гуфт, ки ин навъ равобити илмӣ байни олимони ду давлат, махсусан давлатҳои ба ҳам дӯсти ҳамсоя-Афғонистон ва Иттиҳоди Шӯравӣ на танҳо ба манфиати илм аст, балки дӯстии деринаи моро боз ҳам мустаҳкамтар мегардонад.

Аз гуфти оғои Шарифӣ маълум гардид, ки кори микрофильм намудани дастнависҳо дар Афғонистон то ҳол ҷорӣ нашудааст. Афғонҳо ба наздикӣ ин навъ мошинро аз Америко харида бошанд ҳам, ҳанӯз шахсе, ки онро идора карда тавонад, набудааст. Аз ин рӯ оғои Шарифӣ бо ҳазл гуфт, ки ҳанӯз «Фили мо бе филбон аст». Аммо баъд ба тарзи ҷиддӣ илова кард: «Агар одамони Шӯравӣ дар тайёр кардани ин навъ мутахассис кӯмак расонанд, кори мо ниҳоят сахл мешуд ва дастнависҳои дар Афғонистон маҳфузбуда низ дастраси тадқиқотчиёни шумо мегардиданд.»

Ба ифодаи оғои Шарифӣ ин кор ҳар як китоби қаламиро аз хонаи қулфзада берун намуда, дастраси аҳли илм мегардонид.

Рӯзи дигар оғои Шарифӣ ва муовини ӯ оғои Насрин бори дигар моро пазируфта, барномаи қорамонро дар ш. Қобул таъин карданд ва бо оғои Моили Ҷиравӣ, ки шоир ва олими номии Афғонистон аст, моро шиносо намуда, ӯро меҳмондор ё худ роҳбалади мо муқаррар намуданд. Дар рӯзҳои қорамон дар Қобул оғои Моили Ҷиравӣ, ин шахси ниҳоят ҳалиму хоксори пурдон, ҳамроҳи мо буд. Ӯ моро ба китобхонаҳои «Нусухи хаттӣ», «Анҷумани таърих», Пуҳантуни (университети) Қобул, китобхонаи омма ва чанд китобхонаҳои шахсӣ бурда, кӯшишҳо мекард, ки мо ба ватани худ «дасти холӣ» барнагардем.

Миқдори зиёди китобҳои қаламии Қобул дар китобхонаи «Нусухи хаттӣ», дар ҳузури вазорати итилоот ва култури Афғонистон маҳфуз будааст. Як қисми дастхатҳои ин китобхона нусхаҳои қаламии асарҳои маълуми классикони бузург — Низомӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Чомӣ ва дигарон буда, дар асарҳои XIV—XVI бо дасти хаттотони номӣ Миръимод, Муҳаммад Хусайни наққош, Миралии Ҷиравӣ, Искандар бинни Масъуд ва дигарон китобат шуда, як миқдори онҳо нақшу нигор ва миниа-

тиораҳо доранд. Дар яке аз девонҳои Хофиз, ки бо қалами Муҳаммад Мӯҳсини Қотиби Ҳирави китобат шудааст, акси тахминии худӣ шоир тасвир ёфтааст. Бо миниатюраҳои Беҳзод дар як ҷилд «Ҳафт авранг»-и Қомӣ, «Ҳамса»-и Низомӣ ва «Ҳамса»-и Амир Хисрави Дехдави ороиш ёфтаанд. Бояд қайд намуд, ки дар Афғонистон миниатюраҳои зиёдеро ба қалами Беҳзоди бузург мутааллиқ шуморидаанд.

Аксарияти миниатюраҳои Беҳзод ва дигар устодони гузашта, ки дар музей ва китобхонаҳои Афғонистон маҳфузанд, ҳанӯз чоп нашудаанд. Омӯхтан ва чоп кардани онҳо дар таърихи маданияти на танҳо халқҳои Афғонистон ва Мовароуннаҳр, балки дар таърихи тамаддуни ҷаҳонӣ низ ҳиссаи арзанда хоҳад буд.

Дар китобхонаҳои Пуҳантуни Қобул ва «Анҷумани таърих» доир ба таърих ва адабиёти тоҷик сарчашмаҳои мавҷуданд, ки ҳанӯз дар илм васеъ истифода нашудаанд ва баъзеи онҳо дар захираи дастхатҳои мамлақати мо хеле кам дучор мешаванд ё худ тамоман вучуд надоранд. Ду ҷилд дастхат бо номи «Бухорои Шариф», ё худ «Ҷамеъ-ал-аҳодиси Бухорӣ», дар асри XVI китобат шудааст. «Иншооти Қомӣ», девони Ҳузури Бухорӣ, «Том-ат-тавориҳ», «Рисола дар баёни мазороти Балх» ё худ «Ҳафтод машоихи Балх», ки дар онҳо бисёр маълумотҳо доир ба олимони ва аҳли адаби Мовароуннаҳр низ ҳастанд, «Сабҳат-ал-ахбор», «Таърихномаи Ҳирот» ва ғайра аз ҳамин қабиланд.

Аз сарсухан, ё худ баъзе қайдҳои он нусхаҳо маълум мешавад, ки чанде аз ин китобҳо дар ҳудуди Мовароуннаҳр китобат шуда, ё худ муаллифонашон аз Бухорову Самарқанд будаанд.

Дар китобхонаи Омма раиси он оғои Муҳаммадкарими Шевун интизори мо буд. Ӯ, ки борҳо ба Иттифоқи Советӣ сафар кардааст, давлати мо ва одамони моро хеле хуб медонад. Мавзӯи сӯҳбати ӯ ҳамкориҳои олимони ва якҷоя омӯхтани маъхазҳои таърихӣ буд. Бо хоҳиши оғои Шевун мо аз қору бори олимони тоҷику ўзбек ва наشري ҳуҷҷатҳои таърихӣ ҳикоят намуда, якҷанд асари худро барои китобхона тӯҳфа намудем. Аз сӯҳбат маълум шуд, ки дар китобхонаи Омма асарҳои қаламӣ набудааст. Дар ин ҷой як хонаро барои китобҳои тӯҳфакардаи олими афғон марҳум Сарвари Гӯё ҷудо карда будаанд. Дар байни китобҳои ин олим асарҳои

олимон ва шоирони тоҷик низ ба назар мерасиданд. Умуман, дар китобхонаи Омма як миқдор китобҳо ба забонҳои русӣ ва тоҷикӣ гирд омаданд. Муовини оғои Шевун мактаби олиро дар Москва хатм намуда, ихтисоси китобдориро аз худ кардааст ва ба забони русӣ хеле хуб гап мезанад.

Оғои Шевун инчунин вазифаи раиси ҳамаи китобхонаҳои Афғонистонро адо мекардааст. Аз рӯи гуфтаи ӯ соли охир дар Афғонистон се китобхона кушода шудааст, ки яки он дар шаҳри Ғазнӣ буда, номи Беруниро гирифтааст. Раис ба девори хучраи кори худ харитаи Афғонистонро овехта, дар рӯи он ҳарчо-ҳарчо байрақчаҳо задааст, ки ба китобхонаҳои маҳалҳо ишорат мекунад. Дар рӯи ин харита чамъ 16 байроқча намудор буд.

Сӯҳбатҳои дукаратаро дар китобхонаи Омма бо оғои Шевун, муовини ӯ, кормандони китобхона ва оғои Моили Ҳиравӣ, ҳамин навъ сӯҳбатҳоро дар Пуҳантунни Қобул бо оғои Мирҳусайншоҳ — декани факултети адабиёт ва таърих ва муаллимони ин факультет, дар академияи «Пашту Тулана» бо оғои Риштин — раиси он ва кормандони он ҷо, бо маъруфтарин таърихшиносони Афғонистон дар муассисаи илмӣ «Анҷумани таърих», ки як навъ хизмати Институти таърихро адо мекунад, семинари илмӣ гуфтан мумкин аст. Олимони Афғонистон мехостанд, ки бо тарзи кори тадқиқотии олимони советӣ дар ҳиссаи омӯхтани таърихи халқҳо бештар шинос шаванд. Дар навбати худ, маслиҳатҳои онҳо барои бо самара ба анҷом расидани сафари мо дар Афғонистон ниҳоят хайрхоҳона ва меҳрубона буд. Тавасияҳои онҳо ба мо имконият доданд, ки дар муддати кӯтоҳ миқдори зиёди асарҳои қаламии ин сарзаминро аз назар гузаронем.

Дар бораи ҳамаи асарҳои дар боло номбурда, ё худ дигар дастхатҳое, ки мо онҳоро дар ин ҷо номбар накардаем, таваққуф кардан аз имкон берун аст. Фақат дар бораи «Том-ат-тавориҳ»-ном асар, ки дар ганҷинаҳои дастхатҳои советӣ дучор намеояд, чанд сухан гуфтанро зарур медонем.

Саҳифаи аввали ин дастхат ноқис буда, номи мусаннифи он маълум нест. Соли таълифи асар 1006 ҳиҷрий (1597—1598 мелодӣ) қайд шуда, муаллиф ин китобро ба номи Абдулмуъминхон писари Абдуллоҳони Шай-

бонӣ (1583—1598) таълиф карда будааст. Абдулмӯъ-минхон 26 сол дар Балху Бадахшон аморат дошта, муддати шаш моҳ (соли 1598) тахтнишини Бухоро буд. Олими намоёни афғон марҳум Фикрии Салчуқӣ, ки ин дастхат аз тарафи ӯ ба китобхонаи «Анҷумани таърих» эҳдо шудааст дар варақи аввали он қайд кардааст, ки ин нусха камъеб ва ҳатто шояд ягона бошад. Мусаннифи он маълум нест. Баъд аз бозгашт ба ватан ба муаллифи ин сатрҳо муяссар гардид, ки аз тарафи Абдуллои Балхӣ таълиф шудани ин асарро муайян намояд. Вале баъзе касон (масалан, В. В. Бартольд «Отчет о командировке в Туркистан», асарҳо, ҷилди VIII) иштибоҳкорона навиштаанд, ки «Том-ат-таворих» ва Зубдат-ал-осор» як асар мебошанд. Тадқиқотҳо нишон доданд, ки «Том-ат-таворих» ба забони форсӣ-тоҷикӣ таълиф шуда, воқеаҳои таърихиро то охири асри XVI дар бар карда, «Зубдат-ал-осор» бошад, ба забони туркӣ аз тарафи Абдулло бинни Муҳаммад бинни Алӣ Насруллоҳӣ таълиф шуда, воқеаҳои таърихиро танҳо то соли 1525 дар бар кардааст.

Тасвири воқеаҳои таърихӣ, ки муаллифи «Том-ат-таворих» дар асари худ гирд овардааст, маълумоти моро доир ба таърихи водиҳои Ҳисор, Вахш, Қаротегин, Бадахшон, шаҳрҳои Қонибодом, Хучанд ва Ӯротеппа дар давраи истило ва ҳукмронии сулолаи Шайбониён пурратар мегардонад. Истилоҳот ва номҳои чуғрофӣ, ки дар ин асар истифода шудаанд, ҷолиби диққати махсус мебошанд. Масалан, дар «Худуд-ал-олам», асари чуғрофии асри X, номи шаҳри Вахш дучор мешавад. Дар замони Темуриён Вахш яке аз шаҳрҳои калони ҳамин ном водӣ буд. Харобаҳои ин шаҳрро ҳоло ҳам дар соҳили дарьёи Вахш, дар наздикии роҳи мошинагарди байни Қӯрғонтеппа ва Қолхозобод дидан мумкин аст. Аммо номи вилояте, ки тобей ин шаҳр буд, дар сарчашмаҳои таърихӣ дастрас дучор нашуда буд. Муаллифи «Том-ат-таворих» шаҳри Вахшро «Қалъаи Вахш» ва вилояти тобей онро «Вахшвор» номидааст, ки ба номи чуғрофӣ ҳамроҳ шудани суффикси «вор» як амри маълум аст, монанди Сангвор дар болооби дарьёи Хингоб, ё худ Шинвор дар вилояти Нангарҳори Афғонистон.

Дар ҳамин асар дарьёи Қофарниҳон — Қофарнаҳанг

ва шаҳри Конибодом — Кандибодом номида шудааст. Муаллифи асар алфози арабӣ ва муғулии баъзе истилоҳотро низ зикр мекунад.

Дар «Том-ат-таворих» аз таърихи истилои Шайбониҳон, ғоратгарии лашкариёни ӯ, харобшавии шаҳру деҳот воқеаҳои муҳим нақл шудааст. Масалан, муаллифи асар муҳосираи қалъаи Ҳисор ва оқибати онро чунин ба қалам медиҳад: «То ду моҳ пайваста дил аз ҷон гусиста, кӯшишҳои мардона ба ҷой оварданд ва ҳар рӯз аз ҳар ду ҷониб каси бисъёр ба қатл мерасид ва аз ҳеч маҳал мардуми дарунро (яъне қалъаи Ҳисорро — А. М.) мададе, умедворе набуд». Оқибат баъд аз ҷангҳои дастбагиребон бо лашкари Ҳамза Султон ва Маҳди Султон муяссар мешавад, ки қалъаро забт кунанд: «Ба зудии зуд ба даруни қалъа даромада, — менависад муаллифи «Том-ат-таворих» — лашкариёни хондасти тороч бар амвол ва ашъёи элу улус кушода, хазоини ва дафоини умаро ва аъёни мардуми дарунро барбод дода, ба берун кашиданд. Сихикадони зебо ва болобаландони раънои шаҳрро сар ба саҳро чун сайд рабуда, ҳар тараф ба беша ва гӯшаи худ мекашиданд ва дили нозуки он дилбарон чун зулфи худ парешон шуда, ашк аз дидаҳои ғамдидаи эшон равон мерафт».

Бояд гуфт, ки дар «Том-ат-таворих» доир ба тақдири занон, беҳукукии онҳо, занчаллобии ашроф, ба воситаи занон ба мақсади сиёсии худ соҳиб шудан ва ғайра маълумотҳои зиёде оварда мешавад.

Тақдири сокинони дигар шаҳру деҳоте, ки лашкари Шайбониҳон ба он ҷойҳо ҳамла мекард, низ мудқиш буд. Масалан, Шайбониён соли 906 ҳиҷрӣ (1500—1501) қалъаи Дабусиро фатҳ намуда, ба қатли он ҳукм фармудаанд. Ба гуфти муаллифи «Том-ат-таворих» қалъаи Дабусӣ, ки яке аз қалъаҳои муътабарии вилояти Миёнқол ва Суғд буд, аз он замон вайрон шуда, дигар ба ҳоли асли наомадааст. Баъди як соли ин воқеа лашкари Шайбониҳон «аз оби Хучанд гузашта, Шохрухияро то лаби оби Чирчиқ тохта, дувист ҳазор гӯсфанд, панҷ ҳазор асп, се ҳазор барда (ғулом) ӯлча карда, 1500 нафар духтар асир гирифта, маъа ашъёи хона оварданд. Машҳур аст, ки 50 ҳазор уштур ӯлча гирифта, аз он ҷо ғалла бор карда оварданд».

Тасвири ин навъ ҳодисаҳои ҷангудози айёми забти Мовароуннаҳр аз тарафи Шайбониҳон дар «Том-ат-

«Таворих» доманадор аст. Дар хошияи ин асар аз тарафи шахсони номаълум дар солҳои гуногун қайдҳо шудаанд. Касе гуруснагии дар Бухоро, дар арафаи шӯриши соли 1810 рӯйдодаро барои хотира қайд кардааст. То ҳол ин воқеа дар адабиёти мавҷуда чандон возеҳ акс наест. Бар он, ин хотира шоҳиди он аст, ки «Том-ат-таворих» дар Бухоро ё худ дар музофоти он навишта шудааст.

Аз дастнависҳои қолиби диққат, ки дар китобхонаи «Анҷумани таърих» маҳфуз аст, китоберо бояд ном бурд, ки се асари гуногунмазмунро дар бар мекунад: «Сабҳат-ал-ахбор»-и Мавлоно Юсуф бинни Абдуллатиф, ки ба султони турк Сулаймон (1520—1566) бахшида шудааст, «Таворихи касира» ва «Музокир-ал-асҳоби» Малехои Самарқандӣ. Омӯхтани ҳар кадоми ин асарҳо манфиати зиёд дорад. Аммо ҳоло мо лозим донистем, ки диққати хонандагонро танҳо ба «Музокир-ал-асҳоб» ё худ «Тазкираи Малехои Самарқандӣ» ҷалб намоем.

Маълум аст, ки доир ба ин асар олимони советӣ, махсусан академик Абдуғанӣ Мирзоев тадқиқотҳо чоп карда, дар асоси ин сарчашма қорҳои муҳими илмӣ ба анҷом расонида шудаанд. Мутаассифона, дар китобхонаҳои Иттифоқи Советӣ миқдори нусхаҳои қалами ин тазкира чандон зиёд нест. Нусхаи Душанбе соли 1929, нусхаҳои Тошканд ва Ленинград дар нимаи 2-ми асри XIX рӯйбардор шудаанд. Дастнависи китобхонаи «Анҷумани таърих»-и Афғонистон соли 1228 ҳиҷрӣ (1813 мелодӣ) китобат шуда, дар охири китоб, баъди зикри ин сана, чор саҳифаи илова дорад, ки дар онҳо зерин сарлавҳаҳои зерин маълумотҳои таърихӣ ва биографӣ гирд омадаанд: «Дар таърифи Самарқанд мин мароми Малехо», «Татабӯи мулло Восил», «Татабӯи Роким, Мумтоз, Фитрат, Мирзо Араб, Мулҳам, Ниёзбек, Шоҳид, Аҳмад ва Аршад». Ин иловаҳо дар нусхаҳои дигари тазкираи Малехо ба назар намерасанд.

Дар Қобул боз ду нусхаи тазкираи Малехои Самарқандӣ мавҷуд аст, ки дар китобхонаҳои шахсӣ нигоҳ дошта мешаванд. Яке аз ин нусхаҳо дар китобхонаи Муҳаммад Солеҳ Парвонто ном каси китобдӯст, ки ӯ шахсан онро аз рӯи нусхаи соли 1228 ҳиҷрӣ рӯйбардор кардааст ва нусхаи сеюми асар дар китобхонаи меҳмондори мо Моили Ҳиравӣ мавҷуд аст, ки соли 1142 ҳиҷрӣ (1729—1730 мелодӣ) китобат шуда, шояд кӯҳнатарин

нусхаи тазкираи Малехои Самарқандӣ бошад. Дар охири асар бо номи «Мулҳақот» иборат аз 50 саҳифа иловаи Малехо ба ин тазкира мавҷуд аст. «Мулҳақот» дар аксар нусхаи мавҷудаи ин тазкира дучор намеояд. Аз сарсухани қисми иловагии ин асар маълум мешавад, ки «Мулҳақот» дар соли 1103 ҳиҷрӣ (1691—1692 мелодӣ) ба охир расида будааст.

Ҳар як нусхаи батозагӣ пайдошудаи тазкираи Малехои Самарқандӣ, қатъи назар аз санаи китобат, аз сабаби камии нусхаҳо ва нодир будани санадҳои таърихӣ ва адабии дар он гирдомада, як ҳодисаи хурсандибахш аст.

Умуман, бояд гуфт, ки дар китобхонаҳои шахсии Афғонистон дастхатҳои зиёде, ки онҳо ҳанӯз дар асарҳои олимони муосир истифода нашудаанд, кам нестанд. Моили Ҳиравӣ ба мо якчанд дастхат нишон дод, ки дар байни онҳо як тазкираи басо диққатангез мавҷуд аст.

Ном ва соли таълифи ин тазкира ҳанӯз маълум нашудааст, чунки китоб аввалу охир надорад: аз аввал 642 varaқ (1284 саҳифа) nobуд шуда, дар varaқи охир рақами 993 гузошта шудааст. Аз рӯи қоғаз, хусни хат ва баъзе санаҳои биографӣ тахмин меравад, ки тазкира дар аввалҳои асри XVII дар Ҳиндустон тасниф шудааст.

351 varaқи (702) саҳифа боқимондаи ин асар се бобро дар бар карда, — қисми боби IX, боби X ва қисми боби XI-ро фаро мегирад. Бобҳои X—XI бо феҳраст оғоз ёфтаанд. Дар ин се боб биографияи 373 олим, шоир, мутафаккир ва дигар арбобони илму дониши қарнҳои X—XVI зикр шудааст. Ғайр аз ин боби XI «Дар зикри нисоъи орифот» ном дошта, биографияи 38 занро дарбар кардааст. Маълумоти биографияи ин тазкира мавзӯи тадқиқоти махсус бояд қарор гирад. Барои таъкиди аҳамияти ин асар якчанд мисол меорем, ки фикру ақидаи муаллифи асарро нисбат ба бузургони гузашта акс менамоянд. Дар тазкира нақлу ривоят ва маълумоти биографӣ доир ба Носири Хисрав чунин оғоз ёфтааст: «Самараи шаҷараи вилоят, гулдастани чамани иноят, тахтнишини маҳфили суҳанварон, саҳнофарини маҷлиси донишварон, дурри маҷмари фасоҳат пешрав — Сайид Носири Хисрав».

Аз забони касони дар ин тазкира номбаршуда ақидаҳои аҷиб баён шудааст. Масалан, муаллифи тазкира

дар бораи шайх Бурхониддини Насафӣ сухан ронда, мисоли зеринро аз хулқу атвори ӯ меорад: «олими омил, фозили комил, алломаи рӯзгор, воситаи кирдигор, муҳити шоҳ Начафӣ — шайх Бурхониддини Насафӣ. Ӯ до-нишманди комилҳол буд. Агар шогирде ба хидмати ӯ биёмадӣ, то низо нахонад, ӯ гуфтӣ, ки се шартро қабул кун, то туро таълим кунам. Яке он, ки таъом як вақт хӯрӣ, то ҷои илм холӣ бимонад. Дуюм он, ки сабакро қазо накунӣ, ки агар як рӯз нахонӣ, рӯзи дуюм туро са-бақ нагуям. Сеюм он, ки чун маро дар роҳ пеш ои, ҳа-мин салом кунӣ ва бигзорӣ, дастбӯсӣ, пойбусӣ ва иф-роти таъзим дар роҳ накунӣ»

Дар тазкира аз ҳаёти шахсони гуногун, ки як қис-ми онҳо ҳанӯз номаълуманд, инчунин аз хулқу атвори одамони номдор мисолҳои ҷолиби диққат оварда шуда-аст. Масалан аз ҳаёти Мир Шамсиддин Яхъёи Бадахшо-нӣ (маъруф ба Мири Бузург), ки гӯё 70 илмро аз худ карда будааст, дар зимни маълумот гуфта мешавад: «Нисбати иродат ва хилофати эшон ба суфии Мӯзафу-рӯш аст, ки дар Самарқанд мебуд, бар қадами фикру та-вакқал истиқомат дошт ва футуҳи салотин ва умаро қабул намекард, кути аъён ва атфол аз ваҷъи ҳалоли касби мӯзафурӯшӣ месохт». Дар тазкира соли вафоти Мири Бузург 994 ҳиҷрӣ (1586 мелодӣ) сабт шудааст.

Дар ин тазкира сухан дар бораи баъзе олимони низ меравад, ки онҳо дар замони Бобур Мирзо (1483—1530) аз Мовароуннаҳр ба Ҳиндустон муҳоҷират кар-даанд.

Аз рӯи матни катибаҳои мазороти Қобул маълум ме-шавад, ки мовароуннаҳриҳои дар он шаҳр мадфун зи-ёд будаанд. Масалан, Шоҳ Абӯисҳоқ ё худ Хоҷа Бу-зурги Хатлонӣ (Кӯлобӣ), ки дар замони Шоҳрух Мир-зо ҳалок шудааст. Сайид Муҳаббатшоҳи Бухорӣ, ки соли 1253 ҳиҷрӣ (1837—1838 мелодӣ) вафот кардааст ва ғайра. Дар Сеулӯғ ном ҷой қабрҳои зиёди катибадор мавҷуд аст, ки дар рӯи ду санг чунин матнҳо сабт шу-даанд: «Таърихи вафоти марҳумаи мағфура Фахрунни-собегим ҳазрат бинти Султон Улуғбеки ғозӣ, Сана 911 ҳиҷрӣ» (1505—1506 мелодӣ); «Таърихи вафоти мар-ҳума Окбегим бинти Султон Улуғбеки ғозии марҳум. Сана 916 ҳиҷрӣ» (1506—1507 мелодӣ). Ҳоло гуфта наметавонем, ки ин ду зан духтарони олими ситораши-нос Улуғбек (набераи Темурланг) бошанд ё худ дух-

тарони дигар Улуғбек. Маълум, ки номи яке аз писарони Султон Абӯсаид Мирзо, набераи Мироншоҳ (писари калони Темур) низ Султон Улуғбек буд. Султон Абӯсаид Мирзо соли 861 ҳиҷрӣ (1456—1457 мелодӣ) аз Самарқанд омада Хуросон, вилояти Ғазнӣ ва баъзе вилоятҳои Ҳиндустонро забт намуда, писараш Улуғбекро дар Ғазнӣ ҳоким таин карда буд. Ӯ соли 907 ҳиҷрӣ (1501—1502 мелодӣ) вафот намуда ҳоло қабраш дар назди шаҳри Ғазнӣ мавҷуд аст. Шояд ду зани номбурда духтарони ҳамин Улуғбек, писари Абӯсаид бошанд, ки баъд аз 4—5 соли вафоти падарашон дар Кобул дафн шудаанд.

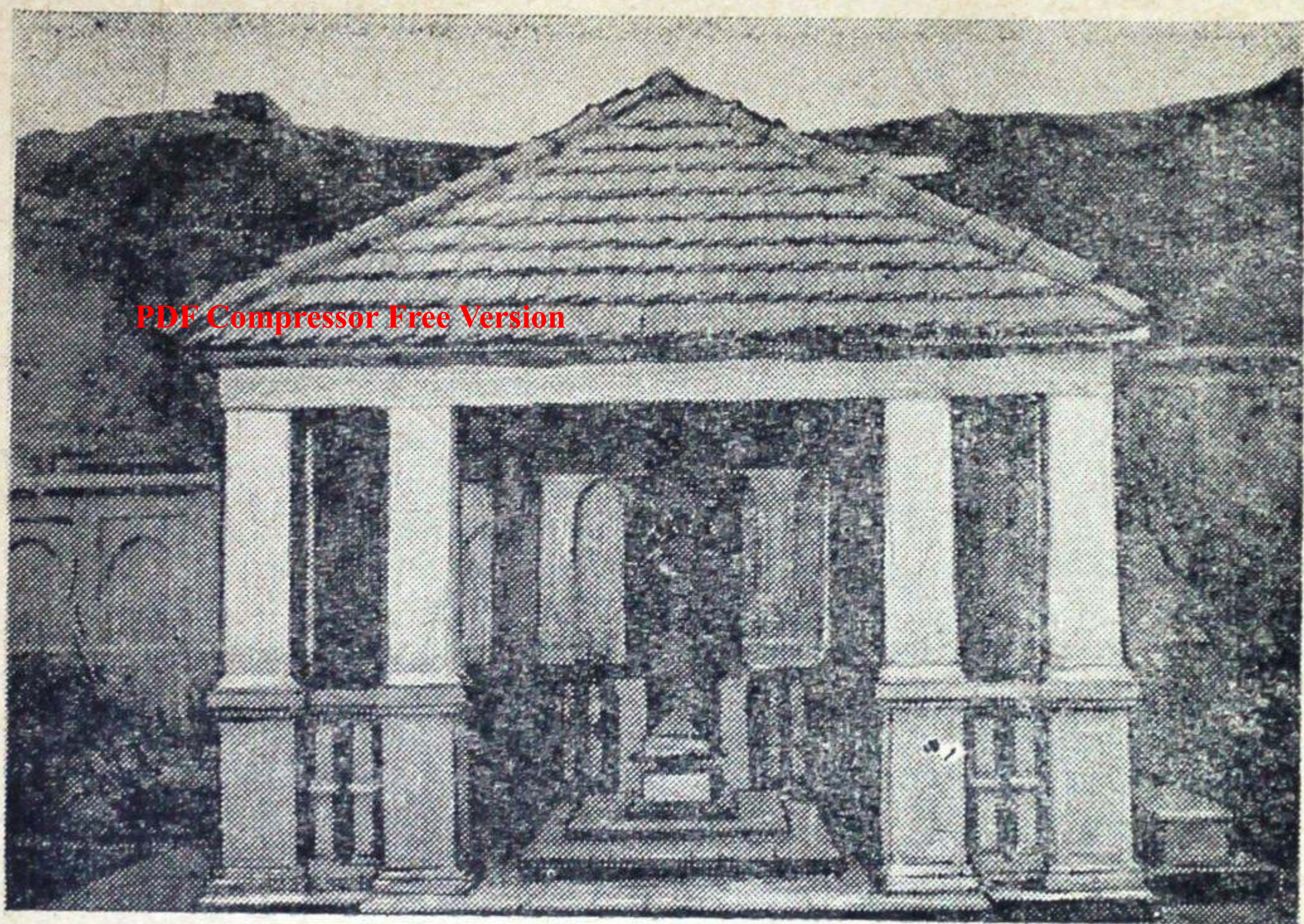
Дар канори шаҳри Кобул Гузаргоҳ ном ҷои ниҳоят барҳавои хушманзара ва дилкашу сероб мавҷуд аст, ки ҳоло ин ҷойро «Боғи Бобур» меноманд. Зеро дар замони Бобур Мирзо Гузаргоҳ аз ҳозирааш васеътар ва хушҳавотар буда, ба Бобур писанд омадааст ва ӯ васият кардааст, ки часадашро дар ҳамин ҷой ба хок супоранд. Вақто ки Бобур дар шаҳри Аграи Ҳиндустон вафот мекунад, наберааш Акбар васияти бобояшро ба ҷо оварда, часади ӯро ба Кобул кӯчонда дар ин боғи бошукӯҳ ба хок месупорад. Ҳоло қабри Бобур дар доманаи кӯҳи «Боғи Бобур», дар зери айвончаест, ки тахминан соли 1934 сохта шудааст. Дар рӯи қабри Бобур сангҳои мармар ва яшм мавҷуданд. Ин сангҳо бо фармони писари Акбар, подшоҳи Ҳиндустон Чаҳонгир дар ибтидои асри XVII гузошта шудаанд.

Дар яке аз ин лавҳаҳо, ки якуним метр иртифоъ ва ним метр арз дорад ва аз мрамари сафед аст, чунин матн ба назар мерасад:

Подшоҳе, к-аз ҷабинаш тофтӣ нури илоҳ,
Он Зухуруддин Муҳаммад буд Бобур-подшоҳ:
Бо шукӯҳи давлату иқболу адлу доду дин,
Дошт аз тавфиқ ғайзу ғатҳу фирӯзӣ сипоҳ,
Олами аҷсодро биғирифтӯ шуд равшанравон,
Баҳри ғатҳи олами арвоҳ чун нури нигоҳ.
Шуд ҷу Фирдавсаш макон, ризвонзамин таърих ҷуст,
Гуфтамаш «Фирдавс доим ҷои Бобур-подшоҳ».

Ибораи «Фирдавс доим ҷои Бобур-подшоҳ» моддаи таърих буда, соли вафоти Бобур, ки 937 ҳиҷрӣ (1530 мелодӣ) аст, аз он ҳосил мегардад.

Ман бори якум ба ин боғ соли 1959 омада будам. Инак, бори дигар дар сари турбати Бобур, шахсе, ки

PDF Compressor Free Version

Расми 1. Оромгоҳи Бобур

дар таърихи маданияти халқҳои Мовароуннаҳр, Афғонистон ва Ҳиндустон ҳиссаи арзанда гузоштааст, истода порчаҳои дар «Бобурнома» ном асари ӯ зикр шударо аз пеши назар мегузаронидам. Баъзе шеърҳои аз бузургони адабиёти форсу тоҷик азхудкардаи ӯ ба хотирам меомад. Яке аз ин шеърҳоро Бобур дар рӯи санги лаби чашмаи Шороҳи деҳаи Оббурдони Мастҷох (дар болооби даръеи Зарафшон) ба дасти худ канда, дар зераш имзо кардааст. Ин хат ягона хатест, ки то ҳол аз мероси бо дасти ӯ навишташуда пайдо гардидааст. Дар бораи хати ин санг Бобур дар асараш «Бобурнома» хабар додааст. Соли 1953 ба муаллифи ин сатрҳо муяссар шуда буд, ки баъд аз кофтукови зиёде дар ҳамон ҷое, ки онро Бобур дар асараш тасвир кардааст, ин сангро пайдо намояд. Хати рӯи санг азбаски аввалин ва то ҳол охирин автографи Бобур мебошад, диққати на танҳо олимони советӣ, балки ҷаҳонро низ ба худ ҷалб намуда буд. Ин санг дар рӯзҳои кори конгресси XXV шарқшиносони дунё дар намоишгоҳи университети давлатии Москва ба номи М. В. Ломоносов гузошта шуда буд.

Вакте ки матни катибаи оромгоҳи Бобурро мехондам, онро бо матни рӯи ҳамон санги Оббурдони Мастчоҳ-хате, ки худи ӯ бо дастонаш кандааст, ба хотирам омада, ҳардуи онро бо ҳам муқоиса намудам.

Баъд аз ноумедӣ дар Мовароуннаҳр ва аз даст рафтани тахту тоҷи теуриён Бобур аз «Бӯстони» Саъдӣ чунин порчаро тасвири ҳоли худ шуморида ба рӯи ин санг кандааст.

Шунидам, ки Чамшеди фаррухсиришт
Ба сарчашмае бар ба санге навишт:
«Бар ин чашма чун мо бисе дам заданд,
Бирафтанд, то чашм барҳам заданд.
Гирифтем олам ба мардию зӯр
Валекин набурдем бо худ ба гӯр».

Ҳарчанд Бобур аз Мовароуннаҳр бенасиб шуда, қисми Афғонистон ва Ҳиндустонро зери даст намуда, хонадони сулолаи Муғулҳои Ҳиндро асос гузошт, аммо, ин ҷойҳоро «бо худ ба гӯр» набурд ва оромгоҳи ӯ монанди даҳқову садҳо қабри дигарон якчанд метри муқабб ҷойро ишғол кардаасту бас. Дар ин ҷой беихтиёр як байти Ғании Қашмирӣ ба хотир меояд.

«Иззати шоху гадо зери замин яксон аст,
Мекунад хок барои ҳама кас ҷо холӣ».

Дар назди қабри Бобур якчанд лавҳаҳои дигари мрамр дида мешаванд, ки баъзеашон аз авлоди худи ӯ буданд — Гавҳарнисобегим. Султонбегим ва ғайра.

Қамаи поёнтар аз оромгоҳи Бобур масҷиди зебои сангӣ бо услуби ҳиндӣ бино шуда, масҷиди Бобур ном дорад. Дар сатҳи болои равоқҳои он, дар рӯи санги сафеди мрамр хат дида мешавад. Аз матни он маълум мегардад, ки ин масҷид бо фармони подшоҳи Ҳиндустон аз авлоди Бобур — Шохҷаҳон соли 1056 ҳиҷрӣ (1646 мелодӣ) баъд аз меҳнати дусола ва сарфи 40 ҳазор рӯпа (рупия) пул бино шудааст.

Барои равшан намудани таърихи ҳукмронии хонадони сулолаи Манғития дар Бухоро лозим донистем, ки ба сари матни як катибаи дигар истода гузарем.

Дар қарибии гунбази Се-Улуғ боз як бинои гунбазнок дида мешавад. Дар дохили ин бино қабри Олимхон — амири охирини гурезаи Бухоро низ мавҷуд аст. Аз санаи рӯи санг маълум мешавад, ки ӯ 29 моҳи апрели соли 1944 вафот кардааст.

Дар рӯи санги қабр Олимхон «подшоҳи ҳафтум ва охири силсилаи Манғития» номида шуда, ачдоди ӯ то амир Донёл номбар шудаанд. Тааҷҷуби мо дар он буд, ки барои чӣ ӯ на «подшоҳи ҳаштум», балки «подшоҳи ҳафтум» номида шудааст. Фарз кардем, ки ташаббускор ё худ муаллифи ин матн иштибоҳ кардаанд. Дар он сурат барои чӣ номи Муҳаммад Раҳим — асосгузори хонадони сулолаи Манғития, фаромӯш шудааст? Агар ин ном «фаромӯш» намешуд Олимхонро «подшоҳи ҳаштум» номидан раво буд. Ба фикри мо, дар ин матн ҳеч хел иштибоҳ ҷой надошта, номи Муҳаммад Раҳим қасдан «фаромӯш» шудааст, зеро ӯ соли 1753, бар хилофи қонун ва муқарароти мавҷуда бо зарби яроқи хориҷӣ ба ҳокимияти Бухоро соҳиб шуда буд. Ва ҳол он ки хонадони сулолаи Манғития дар аморати Бухоро ҳуқуқи ҳукмрониро надоштанд. Инро ҳамаи амирҳои ҳукмронда, аз он ҷумла охиринаи онҳо Олимхон, хуб ме-донистанд. Барои пинҳон намудани таърихи худсарӣ дар рӯи қабри охирин амири Бухоро номи амири аввалинро аз хонадони Манғития сабт накардаанд. Аммо ҳеч як амир ё худ каси дигар, гузаштаи нанговари худро аз саҳифаи таърих кӯр карда наметавонад!

Ҳарчанд Қобул шаҳри қадимист, вале дар ҳудуди он осорҳои бошукӯҳи асримиёнагӣ кам ба чашм мерасанд. Танҳо боқимондаи деворҳои шаҳр дар теппаҳои атрофи он ҳанӯз ҳам замонҳои гузаштаи ҷангу ҷидоли феодалиро ба хотир меоваранд.

Таърихи бисъёрасраи Афғонистонро дар музейи Қобул аз назар гузаронидан мумкин аст. Дар бинои дуошъёнаи музей асбобҳои сангии давраи ибтидоӣ-общинагӣ, макети хонаҳои вилоятҳои гуногуни Афғонистон, сару либоси аҳолии он ҷойҳо, мучассамаҳои ниҳоят зебои давраи кӯшонӣ, зарфҳои биринҷӣ, мисӣ, тангаҳои тиллову нукраю мисӣ ва дигар чизҳои ҷолиби диққат, ки барои таърихи кӯҳани халқҳои Осиёи Миёна низ аз манфиат холи нестанд, гузошта шудаанд.

Ба фикри мо, муҳимтарин экспонатҳои музейи мучассамаҳо мебошанд, ки аз Сурхкӯтал, Ҳадда, Ойхоним ва шаҳри Бомиён ёфт шудаанд. Маълум аст, ки Афғонистон дар гузашта яке аз марказҳо ва паҳнкундаи расму оини буддоӣ буд. Ҳоло дар Бомиён ду мучассамаи сангии азими буддо дар танайи кӯҳи рост истодаанд, ки яке аз онҳо 53 метр ва дигараш 38 метр баландӣ дорад.

Барои он, ки бузургии ин мучассамаҳо тасаввур на-
моем, бояд гуфт, ки баландии онҳо тақрибан баробари
бинои 13—18 ошъёна мебошад. Мо як даста сайёҳон
соли 1959 бо машаққат аз даруни ғорҳо гузашта ба
болои сари мучассамаи якум баромада будем. Бе му-
болиға, болои сари \bar{y} ба сӯфае монандӣ дорад, ки як
мошини сабукрави «Москвич» бе малол давр зада ме-
тавонад. Дар асрҳои II—V одамон қобили офаридани
чунин мӯъҷиза будаанд! Вале истилои арабҳо ва баъд-
тар истилои муғулҳо ин санъат ва ҳунари беҳамторо
дар ҳудуди Афғонистон ва Осиёи Миёна аз байн бур-
да, ба шоҳидони безабони санъати халқӣ осеби сахте
расонидаанд.

Бозъёфтҳои таърихии шаҳри Бомиён ба осори Ачи-
натеппаи водии Вахш ниҳоят монандӣ доранд.

Дар музейи Қобул акси мучассамаҳои беназири Бо-
миён, манораҳои аз миёнрафтаи Ҳирот ва акси дигар
осори таърихиро дидан мумкин аст, ки ҳоло онҳо дар
асл боқӣ намондаанд. Ҳулоса, музейи Қобул яке аз
музейҳои бойтарини қитъаи Осиё ба шумор меравад
ва аз гузаштаи бои мардумони Афғонистон, Хуросон
ва Мовароуннаҳр гувоҳӣ медиҳад.

ДАР ВИЛОЯТИ БАЛХ

Аз рӯи барнома кофтукови маъхазҳои таърихӣ ва
адабию мебоист дар шимоли Афғонистон давом диҳем.
Ҳарчанд, ки рӯзи сафар хаво соф буд, вале оқибати бар-
фу борони ду рӯзи гузашта ҳис карда мешуд. Аз Қо-
бул то шаҳри Чоръяккор мошинҳо бе ҳеҷ монеӣ расида
омаданд. Аммо дар ин шаҳр, аз сабаби риоя нашу-
дани қоидаҳои ҳаракати роҳ, якчанд вақт ҳаракати мо
катъ гардид.

Душвории дигар дар водии Соланг пеш омад, ки
сабаби он барф ва роҳи кӯҳиро банд кардани тарма
буд. Ҳатто баъзе қишлоқчаҳо зерин барф монда буданд.
Одамони маҳаллӣ мегӯянд, ки миқдори зиёди барфу
борон дар ин ҷой дар моҳҳои март ва апрел нозил
мешавад. Масалан, зимистони солҳои 1959—1960 дар
ин минтақа ғафсии барф тахминан ба 4—5 метр ва со-
ли 1961 ба 6—7 метр расидааст. Соли ҷорӣ аз он кам
набуд!

Аз ҳарду тарафи роҳ садҳо мошин рӯбарӯи ҳамдигар истода буданд. Даву геч ва доду фаръеди шофёрҳо ва мусофирон натиҷае намебахшиданд. Инженерони советӣ дар ҷойҳои мушкилгузари роҳ ба кори бартараф намудани оқибати тӯфони барфӣ сардорӣ мекарданд. Ниҳоят яке аз сардорони роҳи Соланг афсари афғонӣ ҳозир шуда, барои ба ҳаракат даровардани мошинҳо ҷораҳои кулӣ дид ва ҳаракати автомошинҳои аз тарафи шаҳри Мазори Шариф омадаистодаро манъ кард. Ба ҳарду «Волга», ки дар яқаш ман ҳамроҳи корманди сафоратхонаи советӣ А. С. Облов ва дар дигараш А. Хайитматов бо дигар ходимони сафоратхона меомадем, ин афсар барои гузаштан аз ҷои мушкили роҳ ёрӣ расонд.

Дере нагузашта, баъд аз супоридани харчи роҳ мошинҳои мо ба нуқтаи баланди кӯҳи Соланг (3363 метр) расиданд. Дар ин ҷо бо нақшаву техникаи советӣ ва меҳнати чандинсолаи халқи афғон синаи кӯҳ сӯрох шуда туннеле бино гардидааст, ки тӯли он қариб 3 км. мебошад.

Барои тасаввур намудани меҳнати дар кӯҳи Ҳиндукуш сарфшуда ва аҳамияти ин роҳ мебошад ба баъзе фактҳо муроҷиат намоем.

Қаторкӯҳи Ҳиндукуш ба таърихи бой соҳиб аст. Ривояте ҳаст, ки вақти ҳучуми Искандари Мақдунӣ, ҳарчанд ки мавсими тирамоҳ буд, ин роҳ пур аз барф будааст. Искандар то охири фасли зимистон мунтазир кушода шудани роҳ мешавад, вале натиҷа намедиҳад. Оқибат ӯ маҷбур мешавад, ки ба воситаи Бомиён ба сӯи Балх ҳаракат кунад. Кӯшишҳои подшоҳи давлати муктадири Кӯшонӣён Қанишка, муғулҳои Чингизхон, Темуриланг ва ғайраҳо барои гузаштан бо роҳи кӯтоҳи Ҳиндукуш беоқибат монда, ҳар кадоми онҳо роҳҳои дигари дуродурро ҷӯстучӯ кардаанд.

Ин роҳ наздиктарин роҳест, ки мусофирро аз вилояти Парвон ба Бағлон ва вилояти Балх мерасонад. Бинобар он Ҳаким Саной, шоир ва олими маъруфи асри миёнагӣ, аз шаҳри Ғазнӣ ба Балх азми сафар карда, ба ағбаи Соланг меояд. Ӯ бо ҷорғовак ва ба рӯи сина аз ин роҳ гузаштааст. Шоир гуфтааст, ки монанди мор ба сина ва мисли қадум ба рӯи даст аз ин роҳ гузаштаам. Баъди аз сар гузаронидани душвориҳои роҳ Ҳаким Саной ба ҳамдиёрони худ дар шаҳри Ғазнӣ таъкид кардааст, ки ҳаваси ӯ кардаро каси дигар накунад.

Халқҳои Афғонистон асрҳо орзуи осон кардани муш-килиҳои роҳи Солангро доштанд. Ин орзу танҳо бо ёрии техникӣ, нақша, ва ҳамкориҳои инженерони советӣ дар як муддати нисбатан кӯтоҳ ҷомаи амал пӯшидааст. Журналистӣ афғон Навобӣ дар китобчаи худ «Соланг» чунин навиштааст: «Саҳми давлати хайрхоҳ ва ҳамсо-яи хайрандешӣ Афғонистон, яъне Иттиҳоди Шӯравӣ, ҳамкориҳои иқтисодӣ ва техникашон бо давлати мо дар шикоятани Соланг нақше ба арз дорад. Дар натиҷа пеш аз он агар шабдармиён ба соҳили Омӯ мерасидем, акнун, ҳамарӯза аз Қобул ба соҳили Чайхун хоҳем расид. Сиёни кӯҳсорро шикоятан ва дар он роҳ пайдо кардан кори осон нест. Ва анҷоми ин корнома бояд ба ҷавонони қавии қувваи кор лақаби «Фарҳод»-ро дод.»

Баъди гузаштан аз нақби Соланг, ки натиҷаи ғалабаи инсон, илм ва техникаи замони ҳозира мебошад, аз кӯҳу дараҳои зебо, ки ба кӯҳистони тоҷик ниҳоят монандӣ доранд, ба шаҳри Пули Хумрӣ расидем. Мутаассифона, шаб дар атроф ҷодари сиёҳ кашида буд ва аз дур танҳо бинои боҳашамати элеватор дида мешуд, ки бо ёрӣ ва техникаи давлати советӣ бино шудааст. Таваққуф дар шаҳри Чорьяккор ва дар ағбаи Соланг моро аз тамошои роҳи байни шаҳрҳои Пули Хумрӣ ва Мазори Шариф маҳрум кард. Ниҳоят бевақтии шаб, баъд аз тай кардани роҳи дурударози пурмашақати даҳсоата, мо вориди шаҳри Мазори Шариф шудем.

Ҳамчун шаҳр ободии Мазори Шариф ба «оромгоҳи» Алӣ, халифаи ҷаҳоруми ислом, вобастагӣ дорад. Аз рӯи ахбороти сарчашмаи асри XVI — асари Муҳаммад Солеҳ, ки «Рисола дар баёни мазороти Балх» ном дорад, Султон Санҷар бо мақсади бино намудани иморати рӯи қабри Алӣ ба ин ҷой омада будааст. Ҳангоми хучуми Чингизхон бинои мақбара аз хишти хом буда хароб шудааст. Ҷои харобаи ин бино ба тал мубаддал шуда номи «Тали олий»-ро гирифтааст. Баъзеҳо ин талро Ҳоча Ҳайрон низ мегуфтаанд. Султон Ҳусайн Мирзо дар соли 885 ҳиҷрӣ (1480—1481) ба яке аз амирзодаҳо фармудааст, ки ин талро кобад. Агар ин нақл ба ҳақиқат наздик бошад, кофтукоби амирзода аввалин кофтукоби археологӣ дар Осиёи Марказӣ ба шумор хоҳад рафт. Муҳаммад Солеҳ хабар медиҳад, ки чун талро кушодаанд, нишонҳо зоҳир шудаанд. Аммо нагуфтааст, ки ин нишонҳо аз чи иборат будаанд. Султон

Хусайн Мирзо барои боварӣ ҳосил кардан ба ин нишонҳо Алишер Навоиро фиристодааст. Ӯ бозъёфтхоро тасдиқ намуда, дар ҳаққи шаҳри Балх шеърӣ форсӣ гуфтааст. Аз ҳамон вақт инчониб ба зиёрати ин мазор ҳазорҳо одамон меомадагӣ шудаанд. Биноҳои нави кошкорӣ дар атрофи иморати дар давраи Алишер Навоӣ биношуда меафзуданд. Ҳоло дар атрофи бинои қадима як силсила хонаҳои боҳашамати гумбаздор, манора ва дарвозаҳо дида мешаванд. Оқибат, дар соли 1866 волии вилоят аз Балх ба Мазори Шариф кӯчида, ин шаҳр ба маркази тиҷоратӣ ва маъмурии шимоли Афғонистон мубаддал мегардад.

Ҳоло қабри Алӣ ва силсилаи биноҳои ин ҷой, ки Равзаи Шариф ном гирифтаанд, ба нуқтаи марказии шаҳри Мазори Шариф мубаддал шудаанд. Дар ин биноҳо касони дигар аз ҷумлаи сарватмандон ва мансабдорон дафн шудаанд. Ҳар сол ба ин равза садҳо кӯру гунгу ланг ва дигар беморон ба умеди шифо машақат кишидаю маблағи зиёде сарф карда, ба ин ҷо омада мераванд. Аҷибаш он, ки дар «Рисола» ва дигар асари таърихӣ навиштаанд, ки «Алии Муртазо, падараш Абӯтолиб, модараш Фотима дар Начаф, ё Мадина, ё Балх» мадфун аст. Ин чунин маънӣ дорад, ки дар кучо дафн шудани Алӣ маълум нест. Бо вучуди он Равзаи Шариф дар шаҳри Мазори Шариф ба маркази дини ислом дар Афғонистон мубаддал шуда, барои баъзе касон даромади бе меҳнат медиҳад ва дар навбати худ, ба ривож ёфтани савдо дар ин шаҳр кӯмаки калон мерасонад.

Равзаи Шариф ё худ Равзаи ҳазрати Алӣ ҳарчанд, ки бинои хело зебост, вале чандон қадима нест. Диққати моро бештар шаҳри Балх ба худ мекашид, ки дар масофаи 20 км. аз Мазори Шариф воқеъ гардидааст. Балх шаҳри қадимтарини Хуросон ба шумор меравад. Ханӯз садҳо сол пеш аз милод Балх пойтахти давлати Бохтариён буд. Дар бадали чандин аср Балх борҳо пойтахти давлатҳои гуногун шуда, борҳо хоку тӯроб гардидааст. Муҳаммад Солеҳ дар асари номбурда, ки онро соли 1003 ҳиҷрӣ (1594—1595 мелодӣ) ба охир расонидааст, навиштааст, ки «бисту ду навбат шаҳри Балх вайрон шудаасту боз иморат ёфта». Шаҳри Балх муштамил ба шаш дарвоза буда, бо чаҳор сифат мавсуф будааст: «Умулбилод». («Модари шаҳрҳо»), «Қуббатул ислом»,

Халқҳои Афғонистон асрҳо орзуи осон кардани муш-килиҳои роҳи Солангро доштанд. Ин орзу танҳо бо ёрии техникӣ, нақша, ва ҳамкориҳои инженерони советӣ дар як муддати нисбатан кӯтоҳ ҷомаи амал пӯшидааст. Журналистӣ афғон Навобӣ дар китобчаи худ «Соланг» чунин навиштааст: «Саҳми давлати хайрхоҳ ва ҳамсо-яи хайрандешӣ Афғонистон, яъне Иттиҳоди Шӯравӣ, ҳамкориҳои иқтисодӣ ва техникашон бо давлати мо дар шикоятани Соланг нақше ба арз дорад. Дар натиҷа пеш аз он агар шабдармиён ба соҳили Омӯ мерасидем, акнун, ҳамарӯза аз Қобул ба соҳили Чайхун хоҳем ра-сид. Синаи кӯҳсорро шикоятан ва дар он роҳ пайдо кардан кори осон нест. Ва анҷоми ин корнома бояд ба ҷавонони қавии қувваи кор лақаби «Фарҳод»-ро дод.»

Баъди гузаштан аз нақби Соланг, ки натиҷаи ғала-баи инсон, илм ва техникаи замони ҳозира мебошад, аз кӯҳу дараҳои зебо, ки ба кӯҳистони тоҷик ниҳоят мо-нандӣ доранд, ба шаҳри Пули Хумрӣ расидем. Мутаас-сифона, шаб дар атроф ҷодари сиёҳ кашида буд ва аз дур танҳо бинои боҳашамати элеватор дида мешуд, ки бо ёрӣ ва техникаи давлати советӣ бино шудааст. Та-ваққуф дар шаҳри Чоръяккор ва дар ағбаи Соланг моро аз тамошои роҳи байни шаҳрҳои Пули Хумрӣ ва Мазори Шариф маҳрум кард. Ниҳоят бевақтии шаб, баъд аз тай кардани роҳи дурударози пурмашақати даҳсоата, мо вориди шаҳри Мазори Шариф шудем.

Ҳамчун шаҳр ободии Мазори Шариф ба «оромгоҳи» Алӣ, халифаи ҷаҳоруми ислом, вобастагӣ дорад. Аз рӯи ахбороти сарчашмаи асри XVI — асари Муҳаммад Со-леҳ, ки «Рисола дар баёни мазороти Балх» ном дорад, Султон Санҷар бо мақсади бино намудани иморати рӯи қабри Алӣ ба ин ҷой омада будааст. Ҳангоми ху-ҷуми Чингизхон бинои мақбара аз хишти хом буда ха-роб шудааст. Ҷои харобаи ин бино ба тал мубаддал шуда номи «Тали олий»-ро гирифтааст. Баъзеҳо ин тал-ро Ҳоҷа Ҳайрон низ мегуфтаанд. Султон Хусайн Мир-зо дар соли 885 ҳиҷрӣ (1480—1481) ба яке аз амирзо-даҳо фармудааст, ки ин талро кобад. Агар ин нақл ба ҳақиқат наздик бошад, кофтукоби амирзода аввалин кофтукоби археологӣ дар Осиёи Марказӣ ба шумор хо-ҳад рафт. Муҳаммад Солеҳ хабар медиҳад, ки чун тал-ро кушодаанд, нишонҳо зоҳир шудаанд. Аммо нагуф-тааст, ки ин нишонҳо аз чи иборат будаанд. Султон

Хусайн Мирзо барои боварӣ ҳосил кардан ба ин нишонҳо Алишер Навоиро фиристодааст. Ӯ бозъёфтхоро тасдиқ намуда, дар ҳаққи шаҳри Балх шеърӣ форсӣ гуфтааст. Аз ҳамон вақт инчониб ба зиёрати ин мазор ҳазорҳо одамон меомадагӣ шудаанд. Биноҳои нави қошиқдорӣ дар атрофи иморати дар давраи Алишер Навоӣ биношуда меафзуданд. Ҳоло дар атрофи бинои қадима як силсила хонаҳои боҳашамати гумбаздор, манора ва дарвозаҳо дида мешаванд. Оқибат, дар соли 1866 волии вилоят аз Балх ба Мазори Шариф кӯчида, ин шаҳр ба маркази тиҷоратӣ ва маъмурии шимоли Афғонистон мубаддал мегардад.

Ҳоло қабри Алӣ ва силсилаи биноҳои ин ҷой, ки Равзаи Шариф ном гирифтаанд, ба нуқтаи марказии шаҳри Мазори Шариф мубаддал шудаанд. Дар ин биноҳо касони дигар аз ҷумлаи сарватмандон ва мансабдорон дафн шудаанд. Ҳар сол ба ин равза садҳо кӯру гунгу ланг ва дигар беморон ба умеди шифо машақат кишидаю маблағи зиёде сарф карда, ба ин ҷо омада мераванд. Аҷибаш он, ки дар «Рисола» ва дигар асари таърихӣ навиштаанд, ки «Алии Муртазо, падараш Абӯтолиб, модараш Фотима дар Наҷаф, ё Мадина, ё Балх» мадфун аст. Ин чунин маънӣ дорад, ки дар ҷуҷо дафн шудани Алӣ маълум нест. Бо вучуди он Равзаи Шариф дар шаҳри Мазори Шариф ба маркази дини ислом дар Афғонистон мубаддал шуда, барои баъзе касон даромади бе меҳнат медиҳад ва дар навбати худ, ба ривҷ ёфтани савдо дар ин шаҳр кӯмаки калон мерасонад.

Равзаи Шариф ё худ Равзаи ҳазрати Алӣ ҳарчанд, ки бинои хело зебост, вале чандон қадима нест. Диққати моро бештар шаҳри Балх ба худ мекашид, ки дар масофаи 20 км. аз Мазори Шариф воқеъ гардидааст. Балх шаҳри қадимтарини Хуросон ба шумор меравад. Ҳанӯз садҳо сол пеш аз милод Балх пойтахти давлати Бохтариён буд. Дар бадали чандин аср Балх борҳо пойтахти давлатҳои гуногун шуда, борҳо хоку тӯроб гардидааст. Муҳаммад Солеҳ дар асари номбурда, ки онро соли 1003 ҳиҷрӣ (1594—1595 мелодӣ) ба охир расонидааст, навиштааст, ки «бисту ду навбат шаҳри Балх вайрон шудаасту боз иморат ёфта». Шаҳри Балх муштамил ба шаш дарвоза буда, бо чаҳор сифат мавсуф будааст: «Умулбилод». («Модари шаҳрҳо»), «Қуббатул ислом»,

«Чаннатуларз» («Чанати рӯи замин»,) ва «Хайр-ат-туроб» (Сарзамини нек).

«Умулбилод» аз он сабаб гӯянд, ки навиштааст Муҳаммад Солеҳ, аз ҳама шаҳрҳои дунё пештар бино шудааст ва дар вақти ободии он шаҳреро инчунин мардуми иморат фаровон набуда, «Қубатулислом» аз ин сабаб гӯянд, ки мардуми вай ҳанафимазҳаб ва суннии поканд. Балхро аз он «Чаннатуларз» гӯянд, ки боғҳои хуш ва бўстонҳои дилкушо дорад, ки дар ҳеч мулкчунин мавҷуд нест. Аз ҷониби ҷануби он аз ҳар боб мева, алаф пайдо мешавад, ки ҳоҷат ба таъриф нест. Аз боби мева анҷир ва нону харбузаи ин ҷойҳо бисёр хуб аст. Гӯянд, ки дар қадимулайём нону ошу орди подшоҳони Балх аксар аз деҳаҳои Хулм ва Чимтол будааст. Балхро «Хайр-ат-туроб» барои он гӯянд, ки замини он хоки ширин дорад, ки қасрҳо ва хонаҳо аз хишти хом мекунанд, ки кам аз хишти пухта намебошад. Ҳоло ҳам дар Балх ва музофоти он хонаҳои истиқоматӣ, манор, масҷид ва ғайра аксар гумбаздор буда, аз хишти хом пӯшида шудаанд. Сабаби он шояд на танҳо дар ширинии хок, балки, ба камьеб ва қиммат будани ҷӯби иморат низ бошад. Шакли гумбазҳои дар ин ҷой буда ба шакли баъзе биноҳои қадимаи гумбаздори ҳудуди райони Шаҳртуз монанд мебошанд.

Мувофиқи ахборе ки аз рӯи маъхазҳои таърихӣ исбот шудааст, дар охири асри XII дар шаҳри Балх 200 ҳазор аҳоли зиндагӣ мекардааст. Муҳаммад Солеҳ дар рисолаи номбурда барои исботи калонии шаҳри Балх баъзе рақамҳо оварда гуфтааст, ки панҷ лак лашкари шуми Чингизхон ҳамаро барҳам заданд. Алҳол (яъне дар охири асри XVI) бо вучуди харобӣ дар ин шаҳр ду лак (200 ҳазор) хонавор мард, 100 мадраса, 45 ҳаммом, 2 ҳазор масҷид ва 100 масҷиди ҷомеъ ва хонақоҳ аст. Албатта баъзе аз ин рақамҳо муболиғавианд, аммо ба ҳар ҳол аз бузургии шаҳри Балх гувоҳӣ медиҳанд.

Дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII, дар замони ҳукмронии хонадони сулолаи Аштархониён дар Бухоро, шаҳри Балх маркази дуёми ин хонигарӣ ба шумор рафта, дар ин ҷо валиаҳди хонҳо ҳукмронӣ мекарданд. Шаҳри Балх дар таърихи маданияти халқҳои Осиёи Миёна мисли Бухорову Самарқанд ва Хирот роли муҳим бозида, дар он садҳо олиму фозил, шоиру

хаттот, косибу хунарманд ва ғайра ҳаёт ба сар бурда, асарҳои беназир офаридаанд.

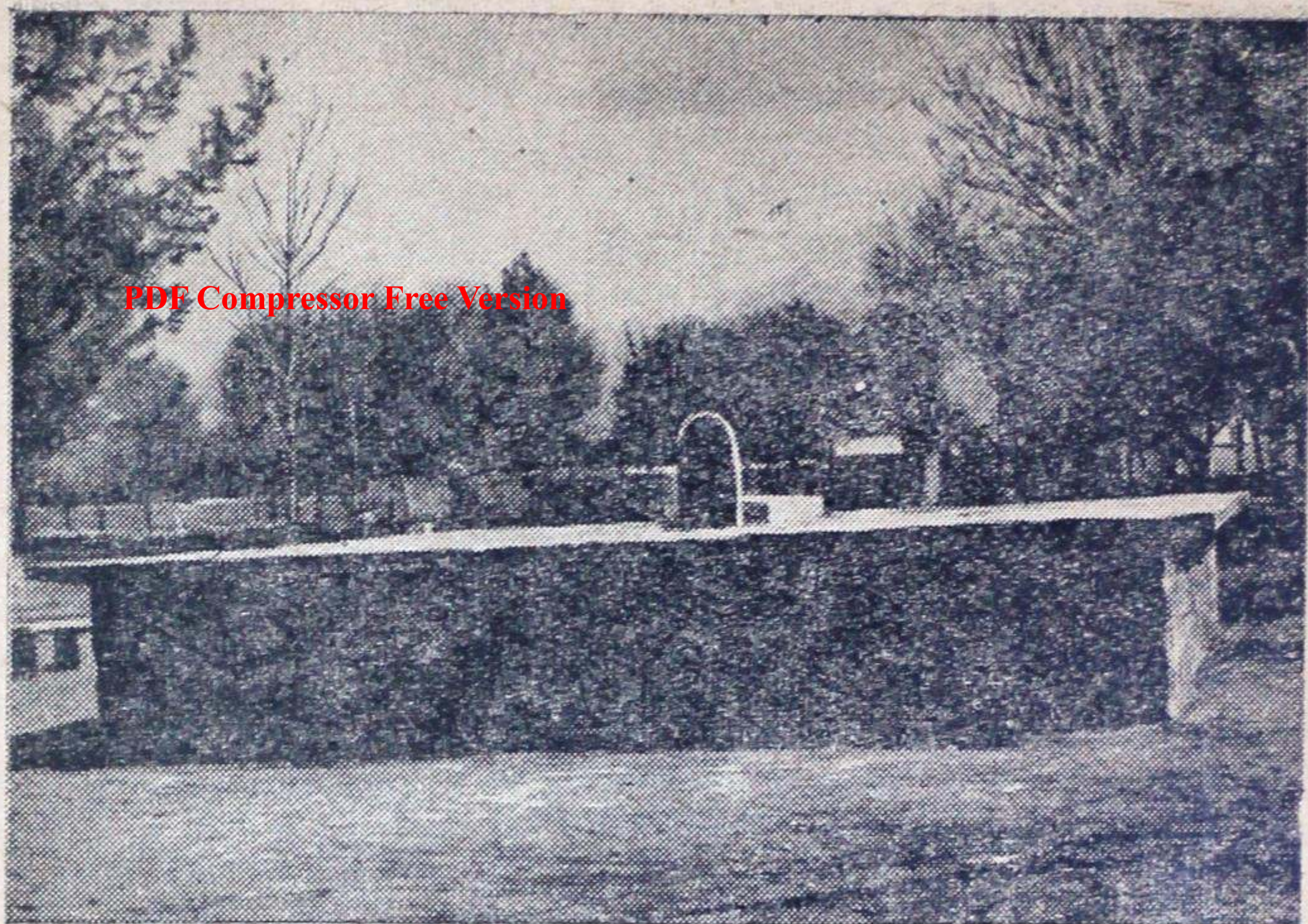
Бинобар он мо дар иштиёқи дидани ин шаҳр будем. Ҳамроҳи якчанд рафиқони тоҷикистонӣ ва ўзбекистонӣ, ки дар ин вилоят барои хизмати муваққатӣ омада буданд, Мазори Шариф ба Балх омадем.

Дар ду паҳлӯи роҳи байни ин ду шаҳр осорҳои зиёди қадимӣ, харобаи работҳо, иморатҳои гунбазноки гуногуншакл ба чашм мерасиданд. Яке аз калонтарин силсилаи харобаҳои таърихӣ Тахтапул ном доштааст.

Дар маркази шаҳри Балх харобаи масҷиди қадимаи қошиқорӣ, ки масҷиди Хоҷа Порсо ё худ масҷиди Хоҷа Абунасири Порсо ном дорад, қомат рост кардааст. Акси ин биноро дар музейҳои Афғонистон, дар ақибии пули қоғазии даҳ афғонӣ дидан мумкин аст. Гумбази ин бино ба гумбази ғӯри Мир ва ғӯшаҳои морпечи он ба мадрасаи Улуғбеки Самарқанд шабоҳат доранд.

Дар назди бинои масҷиди Хоҷа Порсо суфае бардоштаанд, ки дар болои он шакли дувоздаҳ қабр дида мешавад. Дар болои ҳар кадоми қабрҳо тахтасангҳои мрамрини катибадор гузошта шудаанд. Ин сангҳо намунаи санъати баланди начқорӣ ва хаттотӣ мебошанд. Дар наздикии ҳамин оромгоҳ дар рӯи замин даҳҳо сангҳои мрамри дигар низ бетартиб хобидаанд.

Агар рӯбарӯи масҷиди Хоҷа Порсо истем, дар тарафи чапи он боз як суфаи санги ро мебинем, ки дар рӯи он як санги на чандон калони мрамри сафед гузошта шудааст. Ин қабри шоираи забардасти асри X Робиаи Балхӣ буда, дар рӯи лавҳи он навишта шудааст, ки ўро бародараш куштааст ва дар бораи саргузашти шӯрангези ин зан мебояд маснавии Атторро хонд. Роҷеъ ба саргузашти Робиаи Балхӣ дар Тоҷикистону Эрон ва Афғонистон асарҳои тадқиқотии зиёд навишта шуда, шарҳи ҳоли бадеии ўро Тоҷӣ Усмон бо номи «Духтари ниқобпӯш» ва шоири ҷавони афғон Носир Таҳурӣ таҳти унвони «Шуълаи Балх» офаридаанд, ки бисе шавқовар аст. Дар ғӯшаи чапи қисми шарқии ин суфа даричае намудор буд, ки ба воситаи ҷаҳор зинаи он ҷаҳорқад шуда ба зер фаромадем. Дар миёнаи ин «ҷох» қабри баробари қадим одам баландӣ дошт. Қабри Робиаи шоира ҳамин буд. Вале дар рӯи оромгоҳи шоира лавҳае ё нишонаи дигаре аз осорҳои кӯҳнаи замони ў дида намешуд.

Расми 2. Оромгоҳи Робиа

Дар муқобили масҷиди Хоҷа Абунабри Порсо харобаҳои аркмонанде мавҷуд аст, ки гӯё боқимондаи дарвозаи мадраса будааст. Ба ғайр аз осорҳои номбаршуда дар ин ҷой дигар биноҳои қадимаи таърихӣ ба чашм намерасад. Дӯкони бозори шаҳр аз дӯконҳои шаҳрҳои дигари Афғонистон фарқ надоранд. Бо таклифи ҳамсафарони худ рафиқони тоҷикистонӣ Г. Зарифов, У. Ҳақбердиев, Ё. Одинаев ва Ш. Дӯсмуҳаммадов (аз Тошкент) ба тамошои бурчи Айёрон рафтанд. Ин бурҷ дар ғӯшаи ғарби ҷанубии шаҳр дар болои девори қадимаи он бино шудааст. Бурчи Айёрон дар гузашта биное будааст, ки мақоми посбонии шаҳро адо мекардааст. Деворҳои шаҳр, ки ниҳоят ғафсанд, аз ду тараф ба ҳамин бурҷ расида, бо якдигар васл мешаванд. Аз ин баландӣ дохили шаҳри Балх ва майдонҳои беруни девор аҷабманзараи назаррабое доранд!

Бояд гуфт, ки ҳоло ҳам ҳатто бо нардбон болои девори шаҳри Балх баромадан имконнопазир аст. Бо вуҷуди харобӣ ҳашамати деворҳо касро ба тааҷҷуб меғузорад. Дар зери бурчи Айёрон археологҳои Франция деворро то ибтидои ускунаи он кофта фаромада, муай-

ян кардаанд, ки дар баъзе ҷой девор то 31 метр ғафсӣ дорад.

Вале ин ғафсӣ ба ғайр аз хокулой боз аз ҳисоби хуни одамони бегуноҳ буд. Исботи он устухонҳои одамии аз мағзи поҳса намудор буда мебошад. Муҳаммад Юсуф муншӣ, муаллифи рисолаи «Таърихи Муқимҳои» овардааст, ки ҳангоми таъмири девори шаҳри Балх бо фармони Абдулмуминхон одамони ба назари ӯ дангосаро зинда ба зинда ба мағзи лои девор мехобониданд. Хулоса факти аз ақл беруни ҳаяҷоноваре, ки сарчашмаи таърихи дар вақташ зикр кардааст, мо бо чашми худ дидем ва ангушти ҳайрат ба даҳон бурдем.

Дар беруни шаҳр, дар наздики бурчи Айёрон катибаҳои зиёди ҳанӯз хонданашуда дар рӯи қабрҳои шахсонӣ номаълум гузошта шудаанд. Ҳатто ҳангоми обод кардани роҳи назди девори шаҳр сангҳои мрамории аз зери хок баромадаро мисли девроча рӯи ҳам бардоштаанд. Катибаҳои асримиёнагӣ хизмати деврочаҳои сари роҳро адо мекунанд! Баъдтар мо дар Гозаргоҳи Ҳирот низ ин навъ манзараро дидем, ки дар он ҷои сангҳои мрамории катибаноки назди қабри Абдуллоҳи Ансорӣ фарши роҳи тамошобинон шуда буданд.

Бо нияти он, ки ба тамошои осорҳои таърихии Балхи бостонӣ бори дигар меоем, мо ба Мазори Шариф баргаштем. Аммо сардии ҳавои моҳи хут (март) ва оворагии қор имконият надод, ки ба нияти худ расем. Ду маротибаи дигар шаҳри Балхро мо аз болои самолёти «Як-40» тамошо кардем.

Самолёт ҳангоми парвоз аз Мазори Шариф ба Ҳирот дар болои ин шаҳр давр мезадааст. Бори дигар дар бозгашт аз Ҳирот самолёти мо ба воситаи Балх ва Мазори Шариф ба Қобул мерафт.

Аз фазои осмон шаҳри Балх аҷаб манзарае доштааст. Масҷиди Хоҷа Абунастри Порсо ва майдони атрофи он доирашакл буда, маркази шаҳрро ташкил мекардаанд. Гирдогирди ин майдонро кӯчаҳо печонида гирифтаанд. Агар майдони даруни кӯчаҳоро ба ҳавзи доирашакл монанд кунем, тасаввур бояд кард, ки дар миёнаи он санги азимро партофтаанд ва оби ҳавз дар зерин бори он ҳалқа зада ба тарафи соҳил ҳаракат кардааст. Яъне, паҳлуи рости кӯчаи ҳалқазадаро иморатҳо печонида, аз ақби онҳо боз кӯчаи дигар ҳалқа задааст. Ҳамин тартиб манзараи шаҳр аз як силсила имо-

ратҳо ва кӯчаҳои ба атрофи якдигар ҳалқазада иборатанд. Ҳамаи ин кӯчаҳои доирашакл бо ҳамдигар бо ҳафт кӯчаи дигари ростхатта, ки аз майдони масҷиди Ҳоча Абунастри Порсо сар шуда, монанди ҳафт гӯшаи ситора ба ҳар тарафи шаҳри Балх баробар тӯл кашидаанд, пайваст мешаванд. Агар бо кори археологҳои советӣ шинос бошед, пай бурданатон мумкин аст, ки тарҳи шаҳри Балх ба тарҳи шаҳри қадимаи худуди Хоразм—Тупроққалъа монандӣ дорад. Маълум мешавад, ки дар дохили деворҳои бениҳоят ғафси Балх намуди архитектураи қадима, то замони мо омада расидааст.

Бо ҳуҷҷати расмие, ки вазорати итилоот ва културии Афғонистон ба номи волии вилояти Балх ва идораи вилоятии худ дода буд мо ба идораи вилоятӣ рафтем. Аз рӯи нақшаи тартибдода мебоист бо китобҳои қаламии музейи Мазори Шариф ва китобхонаҳои шахсӣ шинос шавем. Аз тарафи ин идора ба сифати роҳбаладӣ маъмурии музей, марди қоматбаланди харобчуссаи фақиру хоксор Раҷабшоҳ Кӯҳъёд таин шуда буд. Ӯ моро аввал ба дӯконҳои китобфурӯшӣ бурд. Дар онҳо баёз, асарҳои таърихӣ ва девонҳои нодири шоиронро пайдо кардан мумкин буд. Китобҳои ҷопии дар фурӯш мавҷуд низ аз аҳамият ҳолӣ намебошанд.

Музеи вилояти Балх дар Мазори Шариф дар як хонаи нисбатан қалони бинои дуошёна ҷойгир шудааст. Дар ганҷинаи музей 344 номгӯй китобҳои ҷопӣ ва қаламӣ гирд омада, дар байни онҳо асарҳои бо миниатюраҳои нодир ораста ҷолиби диққат буданд. Аз асарҳои нодир ба ғайр аз таърихи Абдулмуъминхон, ки шояд дастхати асри XVII бошад, мактуботи Алишер Навоӣ маҳфуз аст. Бо ифодаи рафиқ А. Ҳайитматов ин дуоҷиб мактуботи шоир мебошад, ки ба забони тоҷикӣ форсӣ дастраси тадқиқотчиён гаштааст.

Маълум, ки барои равшан намудани соҳаҳои гуногуни таърихи давраи қадим ва асримиёнаи халқи тоҷик омӯхтани фонди музейҳо аз аҳамият ҳолӣ нест. Экспонатҳои музейи шаҳри Мазори Шариф қиммати қалони илмӣ доранд. Алалхусус дар ин ҷой садҳо тангаҳои тиллову нуқра ва мис, ки аз музофоти Балх пайдо шуданд, гирд оварда шудааст. Қисми ин пулҳо дар худуди шаҳрҳои Мовароуннаҳр низ сикка зада шудаанд. Ғайр аз ин, дар музей матоъҳо, зарфҳои қадимӣ ва дигар асбобҳои рӯзгор мавҷуданд, ки шоҳиди дастони

пурхунари косибони гумноманд. Зоҳиран як қисми мо-
ли музей аз шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро ва Қўқанд
ба даст омадаанд. Гулкамарбанди нукраю тиллои ақиқ-
нишони ҳокими Ҳисор Остонақул қушбегӣ, гулкамар-
банди минокорӣ аз Бухоро, ки ба Мир Салимбек му-
аллифи таърихи — Қашқӯли Салимӣ мансуб аст, ка-
марбанди нукра минокорӣ ва пойчомаи мовути гул-
дӯзии амири Бухоро Олимхон ва ғайра маҳсули дасти
косибони Мовароуннаҳр буда, хеле диққатангезанд.
Дар рӯи баъзеи онҳо номи устоҳо низ зикр ёфтаанд.
Масалан, дар паҳлӯи рости туфанги як мила бо оби тил-
ло «амали усто Нурмуҳаммад» ва дар паҳлӯи чапи он
«туфанги хоси Сайид Муҳаммад Худоёрхон» (хони Хў-
қанд) навишта шудааст.

Хулоса, экспонати музейҳои Афғонистон мисоли
фонди китобҳои қаламии ин мамлакат барои омӯхтани
таърихи гузаштаи халқи тоҷик аҳамияти калон дорад.

Рӯзҳое ки дар ин музей кор мекардем, баъзе аз со-
кинони шаҳри Мазори Шариф аз мақсади кори мо во-
қиф гардида, барои фурӯхтан китобҳои худро меовар-
данд.

Бо маслиҳати идораи вилоят Раҷабшоҳ моро ба де-
ҳаи Дехдодӣ бурд (дар баъзе сарчашмаҳои таърихӣ
ин деҳа бо номи Деҳа-Додӣ омадааст), ки яке аз ка-
лонтарин деҳаҳои вилояти Балх ба шумор меравад.
Мақсади сафари мо аз назар гузаронидани китобхо-
наи шахсии Саид Довудоғо ном мӯйсафед буд.

Роҳи даҳ километрии нообод аз байни деҳаҳои
хурду калон, киштзорҳо, боғҳои ҳанӯз сарсабзнашуда
ва аз паҳлӯи осорҳои таърихӣ гузашта мерафт. Ниҳо-
ят мошини кироии мо дар чорроҳаи деҳаи Дехдодӣ ка-
рор гирифт. Деҳа чунон калон буд, ки боздиди ҳама
ҷои он имкон нашошт. Аз истгоҳи мошин то ҳавлии Са-
ид Довудоғо бо тангкӯчаҳои сарпечи дурудароз тақри-
бан як километр роҳро тай кардем. Дар сари роҳ то
хонаи оғо ҳарчо-ҳарчо дӯконҳои гӯштфурӯшӣ, атторӣ,
кӯхнадӯзӣ, баззозӣ, масҷидҳо, ҳаммоми гумбазнок, ки
бинои он ба ҳаммомҳои қадимаи шаҳрҳои ҳудумон мо-
нандӣ дошт, ҷойгир шуда буданд. Оқибат оғои Ра-
ҷабшоҳ хабар дод, ки ба манзили матлуб расидем.

Мо се нафар аз дарвозае, ки ба дарҳои қорвонса-
роӣ монандӣ дошт, дохили ҳавлӣ шудем. Даруни он
боғе буд, ки дарахтҳои меванок як тараф ва воишҳо

тарафи дигари онро зеб медод. Дар паҳлуи рости дарвоза — гараже буд, ки дар он ду трактори «Белорусь» меистоданд. Дар назди тракторҳо ҳамаи асбобу анҷоми даркориаш — ароба барои боркашонӣ, сипорҳои оҳанӣ, қисми пеши трактор, ки бо он ҳангоми кандани хок «Белорусь» қиммати бульдозерро адо карда метавонист ва ғайра мавҷуд буданд. Дар як ғӯшаи боғ чанд нафар машғули кундаковӣ буданд. Дар ғӯшаи рости ҳавлӣ иморати дуошъёнаи истиқоматӣ менамуд. Зами-ни назди онро ба шакли гуногун чӯяк кашида, ба рӯяш пору пошида буданд. Шояд ин ҷой гулхона бошад.

Аз омадани мо ба соҳибхона хабар доданд. Моро писари калонии Саид Довудоғо пазирой карда хабар дод, ки падараш ба Кобул рафтааст.

Мо бо ҳамон тангкӯчаҳои лойолуд ба истгоҳи мошин баргаштем. Мошини кироя низ пайдо шуд. Ин ҳам бошад «ГАЗ-69»-и 5-каса буд.

Вақте ки 13 кас дар мошинаи панҷкаса савор шудем, ман дар «таҷрибаи» худ ҳис кардам, ки барои чӣ дар роҳҳои Афғонистон мошинаҳои аз кормонда ва шофёрҳои зери онҳо хобида зуд-зуд дучор меомадаанд.

Пайдо накардани Саид Довудоғо, дида натавонистани китобхонаи ӯ, беҳуда тай кардани роҳи дур, моро каме хаста ва ноумед карда буд. Рӯзи дигар ба мо хабар доданд, ки Саид Довудоғо аз Кобул баргашта, аз рафтани мо дарак дорад. Ҳанӯз муҳокимаи ин хабар ба охир нарасида буд, ки ба идора мӯйсафеди миёнақади калтариш даромада омад. Ҳозирон «ана оғои Саид Довудоғо» гӯён баробар садо доданд. Мӯйсафед бо мо самимона вохӯрӣ карда, хиҷолатмандона ҳолпурсӣ кард. Ӯ афсӯс мехӯрд, ки мо рӯзҳои дар хона набуданаш ӯро кофта рафтаем. Саид Довудоғо бисъёр кӯшиш мекард, ки бори дигар ба Дехдодӣ равем. Оқибат, мо розӣ шуда, ба истгоҳи мошинҳое ки ба ин деҳа рафтуо мекунанд, омадем. Кофтукови мошини кироя вақти зиёдро гирифт. Маълум шуд, ки оғо мехоҳад барои мо танҳо мошини сабукрав пайдо намояд. Азбаски мақсади оғо вақти иловагӣ талаб мекард, ба ӯ гуфтем, ки ҳиҷил нашавад, чунки мо бо ҳар мошин сафар карда метавонем. Баъди ин маслиҳат як мошини «УАЗ»-и ба рӯяш брезент кашида, пайдо шуд ва бисту як нафар одам ба он савор шуданд. Аз вақти якпаҳлӯ нишастан ба курсии мошин то дақиқаи дар Дехдодӣ ба поён фууромадан ҳамагуна ҳаракати

дасту пой аз имкон берун буд! Шукр, ки сихату саломат ба манзили мақсуд расидем!

Сафари дуҷум ба ин деҳ баъди боридани барфи як шабонарӯзӣ буд. Бинобар он лои тангкӯчаҳои ду рӯз пеш дидаамон дучанд шуда буд. Мекӯшидем, ки лағжида барӯи дой наафтем!

Аз рӯи нақли мизбон ӯ аз авлоди пайғамбар — саид буда, деҳаи Дехдодӣ ба яке аз аҷдодонаш тӯҳфа шуда будааст. Ҳоло ҳуди ӯ дорои ҳазор чириб (зиёда аз 200 гектар) замин буда, он ду трактори «Белорусь»-ро ӯ аз вазорати зироати Афғонистон ба нархи 580 ҳазор афғонӣ харидааст. Оғо илова намуд, ки яке аз ин тракторҳо, ки калонтар аст ва 370 ҳазор афғонӣ қимат дорад, ба вазорати зироати Афғонистон танҳо ду адад омада буд ва як адади он ба ӯ расидааст.

Саид Довудоғо мухлиси таърих ва адабиёт будааст. Ӯ аз кисааш ақиқ, тангаҳои қадима ва баъзе чизҳои кӯҳнаро бароварда ба мо нишон дод. Ақиқ чашмаки нигин буда, дар рӯи он сарбози Юнони қадим акс ёфтааст. Дар муайян намудани оромгоҳи шоира Робиаи Балхӣ ва обод намудани мақбараи ӯ ҳиссаи оғо низ будааст.

Саид Довудоғо моро ба ҳавлии яке аз масҷидҳои деҳаи худ даровард. Атрофи ҳавзи обро биноҳои гумбазнок иҳота қада буданд. Аксари онҳо холӣ буданд. Масҷидро, бо гуфти оғо, Саид Аҳмади Балхӣ бине карда, 155 сол қабл аз ин устоҳои самарқандӣ онро гаҷкорӣ карда, гул дода буданд. Дарҳои кандакории он низ маҳсули кори устоҳои Самарқанд будааст. Ӯ моро боз ба даруни масҷиди дигари деҳ дароварда гуфт, ки дар асл ин бинои китобхона буда, «Чилтоқ» ном доштааст ва онро хони Бухоро Субҳонқулихон (с. 1680—1702) бине кардааст.

Саид Довудоғо аз сӯҳбатҳо мақсади сафари моро ба Афғонистон хеле хуб фаҳмида буд. Бинобар ин ӯ моро барои дидани як тахтасанги катибадор ба меҳмонхонае бурд, ки ин ҳавлӣ аз онӣ додарзодаи ӯ будааст. Санги мармари зебӯе ба танаи девори хона мазбут буд. Умуман, то расидан ба хонаи худ Саид Довудоғо работҳо ва боғҳоро ба мо нишон дода мегуфт, ки «ин работ азони додарам, инаш азони додарзодаам, хоҳарам, хоҳарзодаам» ва ғайра.

Оқибат дохили работи Саид Довудоғо шудем ва ба ошъёнаи дуҷуми бине, ки хизмати меҳмонхонаро адо ме-

кард баромадем. Хона бо гилемҳои дастбофт, кӯрпачаҳои серпахта, таксариҳои сафедчилд оро дода шуда буд. Дар рӯи таксариҳо бо абрешимҳои рангоранг чунин байтро дӯхта буданд:

«Хуш омадию хуш шудам з-омаданат
Дазор чони гиромӣ фидои ҳар қадамат!»

Дере нагузашта чою ширинӣ ва китобҳо аз ҳавлии дарун ба назди мо расонида шуданд. Китоб зиёд буд, ҳатто гумон дорем, ки ҳамаи онро Саид Довудого ба мо нишон дода натавонист. Сабаб он, ки шаб наздик омада, вақт аз даст рафта буд. Хангоми хонда баромадан маълум шуд, ки ин китобҳои нодирро оғо дар чои сернам нигоҳ доштааст. Афсӯс! Дар байни дастхатҳо як нусха рисолаи Муҳаммад Солеҳ, ки дар боло зикраш рафт ва дастхати чолиби диққат «Таърихномаи Балх ва Бухорои шариф» буданд. Дар ин асар тарҷимаи ҳоли шахсони алоҳида ва подшоҳони то замони хонадони сулолаи Аштархониҳо гирд омада буданд.

Боз як таърихчаи дигар сазовори он буд, ки хонда истифода барем. Ин хотираҳои Абдулбоқӣ, писари қозӣ Шоҳқулии Шибирғонӣ буд. Аз рӯи гуфти муаллиф воқеаҳои таърихи Бухоро аз забони Муҳаммадамини тошкандӣ нақл шуда будаанд. Хотираҳои Абдулбоқӣ санаи 1090 ҳиҷрӣ (1679—1680 милодӣ) дошт. Саид Довудого аз кадом як асари хондааш, тақдири фоҷиавии Абдулбоқиро чунин нақл кард. Гӯё Абдулбоқӣ ба шаҳри Банораси Ҳиндустон сафар карда, хангоми оббозӣ дар даръёи Ганг ғарқ мешавад. Дар аснои ғарқшавӣ сари худро аз об бароварда гуфта аст:

«Дар Банорас Боқие боқӣ намонд,

Хабари ғарқшавии Боқӣ ба занаш расидан ҳамоно, ӯ азми сафари шаҳри Банорас кардааст. Дар соҳили даръёи Ганг зани Боқӣ ҳамаи зебу зиннати худро ба сару гардан овехта, бо суханҳои зерин худро ба чое, ки Боқӣ ғарқ шуда буд, ба даръё мепартояд:

Он қадах бишкасту ин соқӣ намонд».

Гуфтаи Боқӣ ва ҳамсараш як байт шуда, ҳоло дар даҳани халқ мебошад:

Дар Банорас Боқие боқӣ намонд,
Он қадах бишкасту ин соқӣ намонд.

Дар хотимаи сӯхбат Саид Довудого ба муаллифи ин сатрҳо дастхати достони «Чоми Чами» Авхадиро тӯхфа кард, ки хеле хушхат буда, тақрибан дар асрҳои XVI ё худ XVII китобат шудааст.

Бояд дар хотир дошт, ки ҳар шахсе ки ба вилояти Балх барои намот кардани маъхазҳои таърихӣ сафар мекунад, на бояд китобхонаи шахсии Саид Довудогоро фаромӯш намояд.

Вақти говгум мо бо Саид Довудого ва писарони ӯ хайру хуш намуда, ба чорроҳаи деҳаи Дехдодӣ омадем. Вале мошин набуд. Як даста ҷавонон дар сари пули наҳри деҳа саргарми сӯхбату ғарқи ханда буданд. Мо аз онҳо аз ҷиҳати мошин савол кардем. Дар ҷавоб гуфтанд, ки вақт дер шудааст ва пайдо кардани мошин то Мазори Шариф маҳол аст.

Вақте аз Иттифоқи Советӣ будани моро афғонбачаҳо донистанд, наздиктар омада кӯшиш мекарданд, ки моро хотирҷамъ гардонанд. Яке мегуфт, ки агар мошин наёбед, дар ҳамин наздикӣ хонаи мутарвон аст ва онҳо аз ӯ илтимос мекунанд, ки моро ба манзил расонад. Дигар ҷавоне наздик омада гуфт, ки «Оғоён! шумо меҳмонони олиқадр будаед, хуб мешуд, ки як шаб дар деҳи мо меҳмон шавед. Ман гӯсфанд надорам, ки бароятон қурбон кунам, вале мурғе пайдо мекунам, ки бо ҳам таъоми гарм хурем». Ба ҳамаи ин меҳрубониҳо мо изҳори ташаккур намуда, ба онҳо фаҳмонидем, ки ҳамин шаб ба Мазори Шариф расидани мо зарур аст, чунки фардо саҳарӣ мебояд ба сафари Ҳирот камар бандем. Ниҳоят як автобус аз тарафи шаҳр омад ва ҷавонони Дехдодӣ аз мутарвони он илтимос намуданд, ки моро ба Мазори Шариф расонад. Бевақтии шаб вориди ин шаҳр шудем.

ЧАШНИ НАВРӮЗ

Ҳанӯз як рафикам дар Москва маслиҳат дода буд, ки агар муяссар гардад, иди Наврӯзро дар Мазори Шариф истикбол гирем. Ҳамаи даҳ рӯзе, ки мо дар ин шаҳр будем, наздик омадани ид, тайёриро ба ин ҷашн ҳис мекардем. Дар растан мисгарӣ сархонаҳои зиёди калону хурдро дида будем. Дутои он аз қади одам ҳам баланд